

FUZÛLÎ'NİN MU'AMMÂ RİSÂLESİ

KEMÂL EDİB

Büyük Türk şâiri Fuzûlî üzerinde hemen hemen otuz yıldan beri sürüp gelen ve uzun zamanların, o uçsuz bucaksız san'at dehâsı ile bugünkü cemiyetimiz arasına gerdiği perdeyi kaldırmağa veya hiç olmazsa aralamağa yöneltmiş bulunan araştırmalı çalışmalarımız bize şiirleri mısra mısra, nesirleri cümle cümle, fikirleri fıkra fıkra ele alınmadan; devrinin ve bilhassa muhîtinin ilmî, edebî, tarihî ve ictimaf hâdise ve vâkıaları tedkik edilmeden; muktedâ tanıdığı şahıslar ta'yîn olunmadan ve onlarla kendisi arasında geniş kıyaslamalarda bulunmadan vuzuhlu neticelere varmanın mümkün olmadığı, bütün bunlar için de her şeydan evvel eserlerinin güvenilir metinlerine kat'î ihtiyâç bulunduğu kanâatını verdi¹.

Fuzûlî'nin, ilim ve edebiyat âlemine ilk olarak bu yazımızla sunmakta bulunduğumuz *Mu'ammâ Risâlesi* metni, o kanâate dayanan çalışmaların mahsûlüdür.

Onunla tanışmış olan Bağdâd'lı 'Ahdî, Gülşen-i Şu'arâ' adlı Tezkire'sinde Fuzûlî'nin "... üç zebân² ile eşnâf-i şîre kâdir, tarz-i ma'ammâ ve 'arûzda³ mâhir ...", olduğunu söyler; diğer bazı tezkireler de bunu teyid eder⁴.

¹ İlk toplantısını 26/10/1944 tarihinde devrin Maârif Vekîli'nin başkanlığı altında yapan ve bu tarihten sonra rahmetli Şereffüddin Yalıtka'yânın başkanlığı ile haftada en az iki defadan 34 oturumluk devamlı bir çalışma hızı gösteren, bizim hazırladığımız *Hadikat-us-Su'ada*'nın, *Beng ü Bâde*'nin ve *Kırk Hadis*'in bellibaşlı yazma nüshalarıyla olan karşılaştırmalı metinlerini gördükten ve basılmalarını kararlaştırdıktan sonra Fuzûlî'nin başkaları tarafından hazırlanacak diğer eserleri bittiği zaman toplanmak üzere dağılan ve bir daha toplanamıyan Fuzûlî Komisyonu, o 'kat'î ihtiyâc'ı gidermek maksadiyle teşkil edilmiş, bilâhara her nedense bir «fuzûlî komisyon» sayılan bu teşekkülden önceleri çok şey beklenmişti. Bizim hazırladığımız eserlerle Fuzûlî'nin *Farsça Divânı*'nın Sayın Profesör Necâti Lugal tarafından hazırlanan tercemesi, telif hakları ödenmiş olduğu halde 1945 yılından beri basılma müsaadesi beklemektedir.

Bütün «Fuzûlî-sever»lerin bir araya gelerek bu çalışmaları kaldığı yerden daha hızlı olarak devam ettirmeleri, Fakültemiz Edebiyat mutahassıslarının Bakû'daki Nizâmî Enstitüsü örneğinde bir Fuzûlî Kürsüsüne doğru ilk teşebbüs adımını atmaları bu vesile ile hatırlanmağa ve hatırlatmağa değer.

² Türkçe, Farsça ve Arabca.

³ Acebâ bir de 'Arûz Risâlesi mi var?

⁴ Fuzûlî'den bahseden tezkirelerin başlıcaları: Tuĥfe-i Sâmi, Tezkire-i Şâdikî, Hasan Çelebi, Riyâzî, 'Aşîk Çelebi, Kâfzâde Fâizî, Kınalızâde, Lâţîfî Tezkireleri; Künh-ül-Aĥbârın Kânûnî Sultân Süleymân devri şâirleri kısmı: Fuzûlî mâddesi; Osmanlı Müellifleri: c. II; ks. II, Tezkire-i Naşrâbâdî, Heft İklim, Âteşkede... v.s.

Kâtib Çelebi *Keşf-uz-Zunûn*'da eserin adını verir ⁵.

Son zamanlara kadar gerek Fuzûlî'nin mu'ammâcılığından, gerek onun *Mu'ammâ Risâlesi*'nden bahsedenler tahlilî hiçbir mütâleada bulunmamışlar, mevzûu ele almamışlardır. Bunun sebebi öyle bir tahlile esas olacak metnin meçhul kalmasıdır.

Fuzûlî üzerindeki en özlü ve derlitolu tedkiklerin mahsûlü olarak Sayın üstadımız Prof. Dr. Fuâd Köprülü tarafından *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazılan Fuzûlî maddesinde (bakınız: cüz 37, s. 689-699) bu risâleye: "XV. — XVI. asırlarda Türk ve Acem edebiyatında *Mu'ammâ* merâkının pek ziyâde yayıldığı ve bu husûsta birçok risâleler yazıldığı malûmdur. İşte Fuzûlî de bu umumî modadan kurtulmıyarak, bir *Mu'ammâ Risâlesi* yazmıştır ki Leningrad külliyyâtında (var. 90 - 103) ve İstanbul'da Millet Kütübhanesinde mevcuttur. Bu külliyyât içinde onun Türkçe mu'ammâları da vardır. (var. 10 v. d.). San'at bakımından, bunun bir ehemmiyeti olmadığı tabiidir., sözleriyle temâs edilmiştir. Leningrad'daki nüshayı ilk defa haber veren Berthels'dir. (Bakınız: *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS, classe des Humanité*, 1930, Nr. 5, P. 297 - 306). Ne bu makalede, ne de bundan bahseden Fuâd Köprülü'nün aylık *Âzerbaycan Yurd Bilgisi Mecmûası*'ndaki makalesinde (Bakınız: sayı 12, s. 447 - 448) Fuzûlî'nin *Mu'ammâ Risâlesi* hakkında tahlilî hiçbir mütalea yoktur. Bu mevzûda intişâr eden ilk mühim yazı, Bakû'da *Nizâmî Enstitüsü* mensuplarından olup Azerî edebiyâtı ve bâhusus Fuzûlî'nin eserleri üzerindeki çalışmaları ile, kendini tanıtan âlim Hamîd Araslı tarafından yazılmıştır. (Bakınız: *Edebiyat Mecmûası*, Âzerbaycan S S İ R İlimler Akademisi Nizâmî Enstitüsü neşriyatından, Bakû 1946, c. I. s. 27 - 34. Rus harfleriyle Türkçe) ⁶.

Tezkire-i Naşrâbâdî'de de Fuzûlî'nin Farsça mu'ammâlarından misaller vardır. (Bakınız: bahsi geçen eser, Tehrân ş. 1317 basımı, s. 496 ve 519).

Hamîd Araslı, makalesinde aynen: "Fuzûlî'nin eserlerinin sayısını tertib eden âlimler, şâirin gayr-i matbû' eserleri arasında *Risâle-i*

⁵ Şerefüddîn Yalrkaya - Kilisli Rif'at Bilge basımı, İstanbul 1943, c. II, s. 1742.

⁶ H. Araslı'nın Fuzûlî hakkındaki bellibaşlı neşriyatı şunlardır:

1. Fuzûlî: *Eserleri*, S S İ R İlimler Akademisi Nizâmî Enstitüsü neşriyatından Bakû 1944, cild I, (Türkçe Dîvânın gazeller ve tercî-i bendler, muhammesler, murabba'lar, kit'alar ve rubâiler kısmı, nüsha farklarıyla birlikte).

2. Mu'ammâya dair yukarıda bahsi geçen makalesi.

3. *Fuzûlî şî'rinin güzellikleri*, *Âzerbeycan Mecmûası*, sayı: 6 (11), Bakû-Ocak 1946, s. 29-31. Bu makalenin sonunda Dergimizle neşrettiğimiz (Bakınız: *Fuzûlî'nin bilinmeyen şî'rlerinden birkaçı*, c. VI, sayı: 4, s. 319-328) kasîdenin 1-4 ve 6-8 inci beytlerinin me'haz gösterilmeksizin « *Fuzûlî'nin gayr-i matbû' bir kasidesinden* » başlığı altında yayımlanmış olduğu bu defa görülmüştür. Bize bu Âzerbeycan Dergisi'ni iâre etmek lûtfunda bulunan Sayın Üstad Cemil Mir o ğ lu'na teşekkürü borç biliriz. Başlıkta «Fu-

Mu'ammâ adlı bir eser de kaydedirler⁷. Lâkin onlar bu eserden şâirin matbû' eserleri kadar bahs etmir, hattâ hangi dilde yazıldığını bile göstermiyorlar⁸, diyor ki haklıdır.

Bu zât, Leningrad Şarkiyât Enstitüsü'nde mevcut olup haberi ilk defa Berthels tarafından verilen yazma *Fuzûlî Külliyyâtı*'ndan faydalanarak, *Tezkire-i Naşrübâdî*'ye, Fuzûlî'den alınan mu'ammâları da gözden kaçırmıyarak ve oldukça emek sarfederek yazdığı bu makalede "Leningrad'daki *Fuzûlî Külliyyâtı*'nda şâirin biri "*Mu'ammeyât-i Fârisî* diğeri *Mu'ammeyât-i Türkî*"⁹ olmak üzere iki eseri olduğunu¹⁰, birincisi üzerinde daha sonra duracağından bahs ile, şimdilik şâirin Farsça mu'ammâları hakkındaki mütâlealarını söyleyip geçtiğini, yalnız Azerbaycan dilinde¹¹ olan kısmını neşretmekle iktifa ettiğini, söylemektedir.

Biz bu yazımızla Fuzûlî'nin Farsça *Mu'ammâ Risâlesi*'nin memleketimizde mevcûd yegâne nüshasının geniş bir tahlilini vereceğiz ve esas metnini de ilk olarak ilim ve edebiyat âleminin tedkikine sunacağız; ayrıca, istifadeyi genişletmek gayesiyle Türkçe mu'ammâları H. Araslı'nın makalesinden aynen nakledeceğiz.

Fuâd Köprülü, Fuzûlî'ye âid *Mu'ammâ Risâlesi*'nin Millet Kütübhanesinde bulunduğunu ilk defa 1924 te (bakınız: *Fuzûlî-hayâtı ve eseri*, külliyyâta eklenen monografi¹², Yeni Şark Kütübhanesi, İstanbul 1924, s. 20), bilâhara 1925 de (bakınız: *Âzerî edebiyatına âid ilk tedkikler*, Bakû 1925, s. 28) bildirmiş¹³, *İslâm Ansiklopedisi* için yeniden yazdığı Fuzûlî maddesinde (bakınız: cüz 37, s. 696) bu husûsu tek-

zâlf'nin kastedesinden» dendiğine göre ihtimal ki tamamı da Hamid Araslı elindedir. Bu yedi beyt, bizim bir tek nüshadan (Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhanesi, Nr. 896) aldığımız kasidenin Fuzûlî'ye âid olduğunu tevsik eden delillere bir yenisini katması bakımından mühimdir. Metin farkı bizim neşrettiğimiz metnin 6 ncı beytindeki «var varın...» yerine «... var varın...»; 7 ncı beytdeki «... sūd...» yerine «... sūd ü (?)...»; 8 inci beytteki «... âkîl» yerine «... gâfil (?)» olmasından ibârettir. Farklar, bizim makalemizin lehinedir.

⁷ H. Araslı burada not olarak şu bibliyografyayı veriyor:

1. Köprülü zâde, *Âzerî edebiyatına âid ilk tedkikler*, s. 28, Bakû 1925; İsmail Hikmet, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, c. II, s. 129, Bakû 1928.

⁸ H. Araslı buraya da şu notu koymuş: «Her iki eserde yalnız bu cümle var: *Risâle-i Mu'ammâ*. Millet Kütübhanesinde bir yazma nüshası var».

⁹ Muharrir «mu'ammâ» kelimesinin cem'i olan «muammeyât»: makalesinde yanlış olarak hep «mu'ammiyât» sûretinde yazmıştır.

¹⁰ Nitekim Fuâd Köprülü de bu mevzûa dair olan neşriyatı arasında ilk defa *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Fuzûlî maddesinde, Berthels'ten naklen mu'ammâların Türkçe ve Farsça olmak üzere iki kısımdan ibâret bulunduğuna işaret etmiştir.

¹¹ Makale sahibi «Türkçe» yerine daima «Azerbaycan dili» tâbirini kullanmaktadır ki ilmi olmaktan ziyâde siyasîdir.

¹² Bu husûsta Fakültemiz Dergisinin VI. cildinin 4 ücü sayısındaki «*Fuzûlî'nin bilinmiyen şiirlerinden berkaç*» başlıklı makalemizin sonuna koyduğumuz (s. 327-328, No. 18) kayıtlara bakılmalıdır.

¹³ İsmail Hikmet Ertaylan da bunu aynen tekrarlamıştır. (Bakınız: *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakû 1928, c. II, s. 129).

rarlamış ise de rahmetli Alî Emîrî Efendi'nin sağlığından bu yana adı geçen Kütübhânedeki birçok araştırmalarımızda bu eserin kaydına rastlanamamıştır¹⁴. Zâten üstadın kütübhâne kayıd numarasını vermemiş olması bu husûsun kendilerince de kat'î olmadığını göstermektedir.

Berthels'in yukarıda bahsi geçen makalesinden sonra bu *Mu'ammâ Risâlesi*'ne ait yegâne nüshanın Leningrad'daki Şar-kiyyât Enstitüsü'nde bulunduğu intibâî hasıl olmuştu. Nihâyet, Millet Kütübhânesinde bulunamayan bu Risâlenin bir nüshasının Bursa'da Umumî Kütüphanede Eşrefzâde kitâbları arasında 19/1241 numarada kayıtlı olduğunu Maârif Vekillîği Kütübhâneler Müdürlüğü'nün bu işe âid dosyasını taramak suretiyle 1944 te¹⁵ tesbite imkân bulmuş¹⁶, harb hâli dolayısıyla değerli kitâbların iç Anadolu'ya nakli yüzünden o zaman getirtmeğe muvaffak olamamış idik. Birkaç ay evvel eserin, naklolunduğu mahalden esâs yerine gönderildiğini duyunca celbine teşebbüs ettik¹⁷.

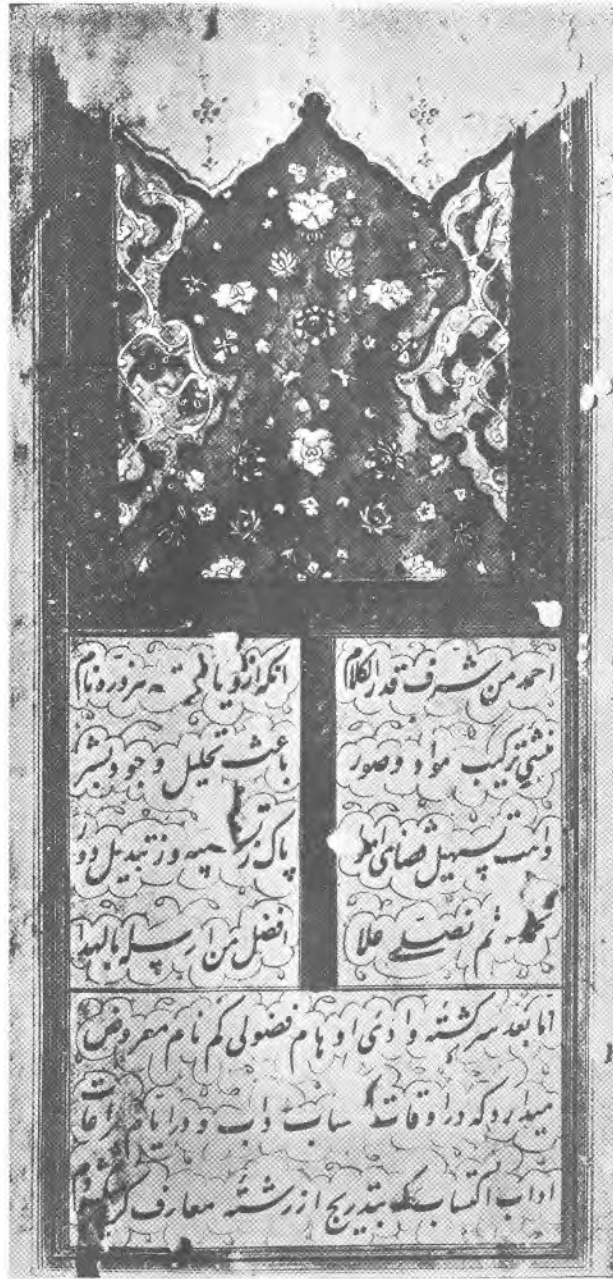
Nüshanın kısaca tavsifi şudur :

- Bulunduğu Kütübhâne : Bursa Umumî Kütübhânesi - E ş r e f z â d e kitâbları.
 Demirbaş numarası : 19 / 1241.
 Dili : Farsça.
 İstinsâh târihi : Yoktur. H. 11 inci (M. 17 nci) asır başlarında, F u z û l î den pek az sonra istinsâh edildiği tahmin edilebilir.
 Yazan : Belli değil.
 Yazı : Ta'lik'tir, pek güzeldir.
 Başlığı : (1 b) Tezhib'lidir.
 Cedvel : Müzehhebirdir. Mu'ammâların medlûlü olan isimler sürhile yazılıdır.
 Kâğıd : Krem renginde âbâtdir. İlk yaprağı güveler tarafından tahrib edilmiştir.
 Satır sayısı : 11.
 Yaprak sayısı : 37. Pâyendeler bir tertib tayin ettiğinden eksiklik yoktur. Eserin sonunda, cildlenirken konmuş beyaz renkte hoş yapraklar vardır.

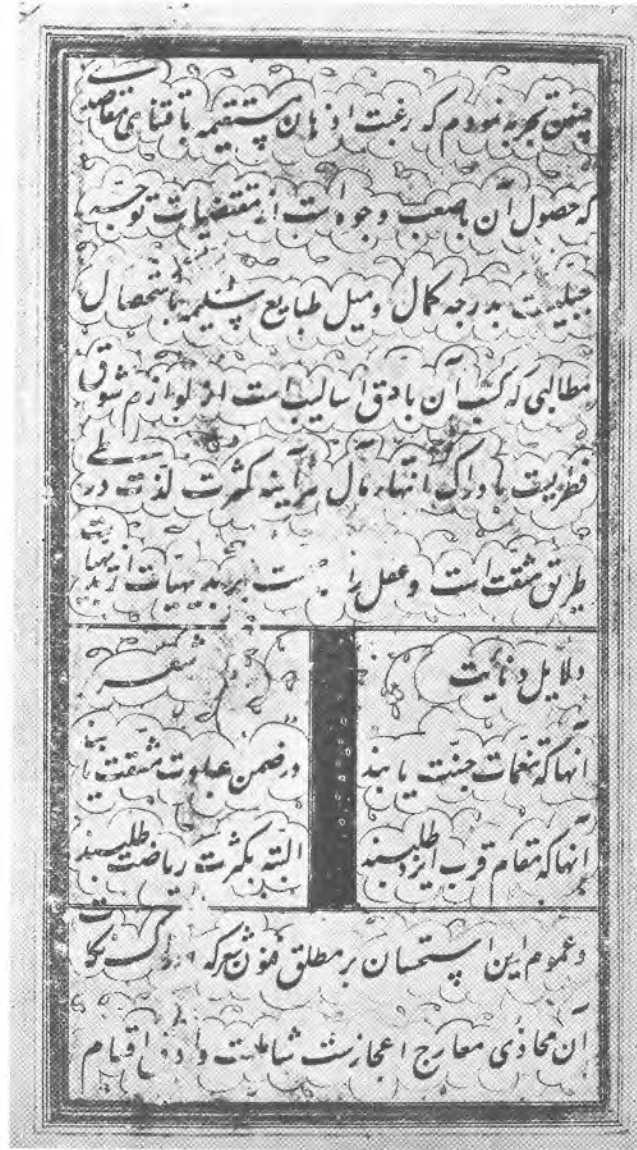
¹⁴ Nitekim değerli Edebiyat doktoru Abdülkadir Karahanlı da bir yazısında bu eiheti işaret etmiştir. (Bakınız: *Mu'ammâ Edebiyatı ve Fuzûlî'nin Mu'ammâları*, *Tasvir* gazetesi, 23. XII. 1948).

¹⁵ Yukarıda bahsi geçen Fuzûlî Komisyonu'nun teşekkülü akabinde bu neticeye varmış ve Leningrad'daki nüshanın fotokopisinin celbine çalışmıştık. Henüz basılamayan ve Neşriyat Müdürlüğünde duran *Hadikat-us-Su'adâya* yazdığımız mukaddimede de bu hususu kaydetmiştik (1944).

^{16, 17} O zaman bu bilgiyi bize sağlayan ve bu defa eserin celbine müsâade ve delâlet buyuran Kütübhâneler Müdürü Sayın Aziz Berker'e şükranlarımı arz etmeği borç bilirim.

Mu'ammâ Risâlesi'nin ilk sahifesi

Mu'ammâ Risâlesi'nin ikinci sahifesi

- Eb'âdî : 20,5 × 10,5 - 13,3 × 8,2 sm.
 Cildi : Kahve rengi meşin; şemseli; zencirekli; miğ-
 lebli.
 Temellük kaydı : Zâhriyyesinde "Eşrefzâde Muḥammed Şafiy-
 yüddîn,, ve "Eşrefzâde Şeyḫ Abdülkâ-
 dir,, e âid temellük kayıtları ile "Vaḫf-i Tek-
 ye-i Eşrefzâde sene 1218,, mührü vardır.
 Başı : احمد من شرف قدر الكلام
 آنکه ازو یافته هر ذره نام
 Sonu : لفظ نادانی تحلیل یافته ختم
 Metnin sıhhat derecesi : Bazı yerlerde ufak tefek istinsâh hatâları,
 birkaç cümlede kelime ve birkaç satırda da
 mısra' eksiklikleri vardır. Uygun görülen
 düzeltmeler, ayak notlarında gösterilmiştir.
 Oldukça yazısı güzel olan hattâtın Farsçayı
 iyi bilmediği gösterdiği hatâlardan istidlâl
 edilebilir. Bununla beraber, Demirperde arka-
 sında kalan diğer nüshanın metni ele geçinceye
 kadar bizim neşrettiğimiz metn, yegâneliğini
 muhâfaza edecektir.

* * *

Makalesinde¹⁸ Hamîd Araslı'nın da işâret ettiği vechile Fuzûlî'nin mu'ammâları gerek zamânında, gerek kendinden sonraki devirlerde, Türk edebiyâtının yaygın bulunduğu coğrafi sâhalarda ün almıştır.

Üstâd F. Köprülü *Mu'ammâ Risâlesi* için "San'at bakımından, bunun bir ehemmiyeti olmadığı tabîdir., diyor. Bu kat'î hüküm üzerinde biraz durmak istiyoruz:

Mu'ammâcılık, bedî' (بدیع) bölümlerinden olduğuna göre muahhar bir edebî san'attır. Arab edebiyâtına h. VI. (m. XII.) asırdan sonra giren¹⁹ bu san'at, Fars edebiyâtında birçok kudretli mümessiller²⁰ yetiştirmiştir; mu'ammâ risâlelerini şerh yollu Farsça eserler yazanlar da olmuştur²⁰.

Bilhassa h. IX - XII. (m. XV - XVIII.) asırlar boyunca bütün lehce-

¹⁸ Bize bu makaleyi muhtevi ve tedârüki güç Dergi'yi de iâre etmek lutfunda bulunan Sayın Üstâd C. Miroğlu'na candan minnetdârim.

¹⁹ Arab edebiyâtında mu'ammâcılığın bellibaşlı üstâdları Abû 'Abdillâh Muḥammed 'Îmâduddîni 'l-kâtibi 'l-İşbihânî b. Muḥammed Şafiyiddîn b. Nefisiddîni 'l-Hâmid (h. 519-597: m. 1125 - 1201) le al-Ḳâzi 'l-Fâzil Abdurrahîm b. 'Alî b. as-Sa'îdi 'l-Laḫmî (h. 529 - 596: m. 1135 - 1200) ve Şalâhuddîn Ḥalîl b. Aybek b. Abdillâh - 'ş Şafadî (h. 696 - 764: m. 1296 - 1363) dir. Mu'înuddîn b. Aḫmedi 'l-Belḫî'nin (vefâtı h. 1044) de *Risâlatu 'l-Mu'ammâ* adlı bir eseri vardır.

²⁰ Bu mu'ammâ üstâdlarıyla şâriḫlerinin başlıcaları şunlardır:

İbrâhîm-i Sagîrî, Mîrzâ İbrâhîm-i Kacar, Kâzî Abulbereke-i Kandeḫârî,

leriyle Türk edebiyatında da Mu'ammâ üstâdlarına rastlanır²¹. Hattâ Mu'ammâcılık an'anesi saz şâirleri arasında son zamanlara kadar devam etmiş, Mu'ammâ tertib etmemek, söylenen mu'ammâyı çözememek şâirler için âdetâ bir nakîse ve mağlûbiyet addedilmiştir. Bu biraz da ta-sannu'lu san'at, şâirlik şânının icâbı ve "lâzim-i gayr-i mufârik,"ı sayıldığı cihetle "Câmi'-i fûnûn-i nazm ü nesr," olmak²², her vâdide at oynatmak, böylece büyüklük vasfına hak kazanmak ve "dükkânını revaçlan-

Hâci Abulhaseni Endüccâni, Ümidî-i Râzi, Seyyid İsmâil, Emîn-i Nasrâbâdi, Emîn-i Veķârî, Uğurlu Hân, Ehli-i Şîrâzi; Mîrzâ Bâkır, Bâkır-i İsfahânî, Bâkır-i Herevî, Bâyezîd-i Ârif; Munlâ Câmî, Munlâ Cemşîd, Cünûnî-i Buhârî; Aka Huseyn-i Hânsârî, Mîr Huseyn-i Nişâbûrî, Mîr Huseyn-i Yezdî, Mîr Hayder; Hâlîl-i Hillî; Zünnûn-i Lâkîm, Mîrzâ Râhîm, Rüşdî-i Rüstemdâri, Rûknî-i Nişâbûrî; Sa'd-i Buhârî, Pîr Süleymân-i İsfahânî, Selîmî-i Nişâbûrî, Seyfî-i Buhârî; Şerefüddin-i Rûmî Şerfüddin-i Yezdî, Munlâ Şerîf, Şerîf-i Âmülî, Şefî'i Ordubâdi, Şihâb-i Hakîrî; Munlâ Sâhib, Sun'ullah-i Bâfikî; Tâhir-i Nasrâbâdi, Tûtî-i Semerkandî; Zahîrâ-yi Tefresî; Abbâskulî Hân, Abbâs Nâsîh, Mevlânâ Abdülhakk, Abdülvehhâb-i Sâbûnî, Abdülgafûr-i Yezdî, Seyyid Alâüddîn, Ali Asgar, Mîr Ali-i hattât, Alî-i Şagâl, Alî-i Kerr, Şeyh Ali Nakî-i Gümreh, Munlâ İnâyet; Munlâ Feyzullah; Kâsîm-i Gâhî; Kâmî-i Sebzvârî, Kemâl-i Bedahşî; Mevlânâ Muhteşem, Muhteşem-i Kâ'inî, Muhammed b. Alî-i Yundakî, Muhammed Bâkır, Muhammed Hüseyin-i Mâzenderânî, Muhammed Hân-i Dağîstânî, Mîrzâ Muhammed Rizâ, Mevlânâ Muhammed Sa'îd, Muhammed Sâdık, Muhammed-i Müzehhib, Muhammed Nasrullah-i Şîrâzi, Mesîhâ-yi Fesâî, Melik Şücâ'; Munla Nisârî, Munlâ Nasîr, Nâsirâ-yi Kazvînî, Nâzîm-i Herevî, Niyâzî-i Buhârî; Hâdî-i Rengrez; Munla Yakûb, Yûsuf-i Lârî.

Çok muhtasar olan bu liste, Mu'ammâ mevzûunun Fars edebiyâtındaki yaygınlık derecesini göstermek için kâfidir.

²¹ Meselâ : Alişîr Nevâî Farsçadan başka Türkçenin çagatay lehcesinde de üstâdâne mu'ammâlar tertib etmiş, Edirneli Emrî Tezkire'lerin, tahsîsen Künh-ul-Ah-bâr sâhibinin işaretleri vechile Hüseyin-i Mu'ammâ'î'ye tercih olunacak şekilde mu'ammâ dehâsı göstermiş, Nâbî bu vâdide de pek çok örnek vermiştir. Türk âlim ve şâirleri arasında Câmî'nin eserine ve mu'ammâ vâdisinde yazılmış eser ve şiirlere şerh yazanlar da çıkmıştır ki Edirneli İbrâhîm, Tezkiret-ül-Hikem sâhibi Abdurrahman Şeref, Bedî'î, Râgîb-i Âmidî, Mustafâ Sürûrî, Salâhî-i Uşşâkî, Kınalı-zâde Alî Efendi, Fethullah Ârifî, Lâmi'î, Muhyî-i Gülşenî, Tireli Mu'ammâyî, Nazîrâ-yi Gülşenî, Niyâzî-i Mîsrî bu arada sayılabilir.

Bu zevâtın sonuncusu, Urfa'dan yetişen, muhîtinde herkesin ittîfâkiyle allâme sayılan, üstünlüğü ikinci Sultan Abdülhamid devrinde Kerbelâya gelecek şi'î ahondları ile munâzaraya memûr edilmesinden de anlaşılan Sarrâczâde rahmetli Abbâs Vâsık Efendi hocadır ki Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik Profesörü çok değerli hemşehrim, âzîz dostum Celâl Sarac'ın babasıdır. Bu zât, Câmî'nin Mu'ammâ Risâlesi'ni dilimize çevirmiştir. Eserinin yegâne yazma nüshası oğlundadır. Muhtasar olmakla beraber bu hususta Sayın Üstâd Prof. Ali Nihad Tarlan'ın Divan Edebiyatında Mu'ammâ adlı eserinden de faydalanılabilir.

²² Fuzûlî, Türkçe Divân mukaddimesi. Bakınız: *Külligât*, Fuâd Köprülü'nün 1924 (h. 1342) tarihli Monografisinin eklendiği 1911 (h. 1329) baskısı, s. 5.

dırarak alıcıya her istediğini bulma imkânını hazırlamak,,²³ istiyen şâirin mu'ammâcılıktan anlaması; azçok mu'ammâ yazması zarûrî idi²⁴. Fuzûlî'nin bu eseri, kabul etmek lâzımdır ki o zarûretin mahsulüdür. Nitekim Risâlesinin mukaddimesinde büyük şâir: "Fazilet bostanında bu fidanın (mu'ammânın) dalından meyve dermemekliğimi ve belâgat sofrasında bu nevaleden bir menfaat görmemekliğimi kendime yediremedim,, .

"Allaha hamdolsun, şiir fenlerinden mevcûd her fende yükseltmek istedim; Hakk'ın feyzinden arzum yerine geldi. Câmî'yyet binâsında bir gedik olmasın diye mu'ammâda da adımın anılmasını isterim,, sözlerini söylüyor²⁵ ve diğer bir telif sebebi olarak da: "tetebbu' ve şâirlik yollarıyla birkaç mu'ammâ husûle geldi..... Baskın çıkanların tasallut eli onlara dokunmasın diye, kâideleri anlatırken onları sıralamak münasip görüldü,, diyor²⁶.

Fuzûlî, mu'ammâyı söyle izah ediyor:

"Mu'ammâ: ister ad, ister addan başka şey olsun, remz ve imâ yönünden doğruca bir maksada delâlet eden kelâmdır,,²⁷.

Bu târifden sonra, "Mu'ammâda ad çıkacak mâddenin son mısra'da olmasının hoşta gittiğini, bu mısra'da adın çıkarılmasına yarıyacak maddelerden başka bir şey bulunmaması lâzımgeldiğini, bununla beraber her mısra'da başlı başına bir ad mâddesinin bulunabileceğini,, söylüyor²⁸. Müellifin de işâret ettiği vechile mu'ammânın esâs ameliyeleri:

a) Teshîlî (تسهيلی), b) Taḥşîlî (تحصيلی), c) Tekmilî (تكميلي) ve ç) Tezyîflî (تزييفي)²⁹ olmak üzere dördttür.

Bu ameliyeler de tâlî birtakım kısımlara ayrılır. Fuzûlî, eserinde

²³ Bir kâr-gerem hezâr-pîşe
Canlar çekem isterem hemîşe
Dükkânım ola revâc-i bâzâr
Her istedügin bulâ ḥarîdâr.

Fuzûlî-*Leylî üü Mecnûn* mukaddimesi. Bakınız: Aynı Külliyyât, s. 241.

²⁴ Burada Sünbülzâde'nin
Yokdur anî gibi bir fenn-i lezîz
Zihnin ehl-i dilin eyler teşhîz
Mülk-i İranda be-ğâyet maḳbûl
Bilmeyen şâ'ir olur pek medḥûl
Bunda nâdir bulunur erḫâbı
Bilürüz adı çıkan aḫbâbı

beytlerini hatırlamamak güçtür. Bakınız: *Luḫfiyye*.

²⁵ Bakınız: metn, 3 a-b.

²⁶ Bakınız: metn, 3 b.

²⁷ Bakınız: metn, 3 b. Hattâ, Muhammed Nâ'inî gibi mu'ammânın manzûm olmayabileceğini öne sürenler bile vardır: *Mecâlis-ün-Nefâis*, Ali Asgar Hikmet tab'ı, Tehrân ş. 1323, s. 99.

²⁸ Bakınız: metn, 4 b.

²⁹ H. Araslı, makalesinde bu kelimeyi yanlış olarak tednîlî (تدنيلى) okumuştur.

bâzan birkaç misalini vermiş ve çok defa, verdiği misallerin nasıl çö-
gerek esâs ameliyyelerin, gerek bölündükleri kısımların bâzan birer,
züleceğini, hiç olmazsa adın çıkmasına yarıyacak maddenin ne olduğunu
göstermiş, bir ad için gâh bir, gâh başka başka nevi'lerden birkaç
mu'ammâ tertib etmiştir. Bu adların eski harflere göre alfabetik sıra-
ları ve metindeki yerleri ile hattât'ın hâtası eseri olarak metne yazıl-
mayan üç ada ait şiirin bulunduğu sahifeler aşağıda gösterilmiştir:

آدم (Ādem): 30 a, 31 b, 36 a; ابا بكر (Ebābekr): 26 a; احمد (Ah-
med): 5 a, 6 b, 17 a, 22 a, 28 a, 36 b; اختيار (İhtiyār): 31 a; اخى (A-
ḫī): 33 b; اشرف (Eşref): 27 b; الوند (Elvend): 12 a; امام (İmām): 9 b,
16 b, 19 a, 23 a (iki aded), 30 a; امان (Emān): 14 b, 15 a (iki aded);
امير محمد (Emīr Muḫammed): 17 a; امين (Emīn): 19 a, 33 a (iki aded);
اوحى (Evḫad): 4 a; اوحى (Evḫadī): 20 a; اوليا (Evliyā): 28 a; اياز (Ēyāz):
5 b, 21 a.

بابر (Bābūr): 15 b (iki aded); بدر (Bedr): 11 b; بلال (Bilāl): 9 b;
بها (Behā): 12 a, 14 a, 32 a; بهرام (Behrām): 7 a, 31 a; بهزاد (Bihzād):
11 a, 19 a; بهمن (Behmen): 13 b; بيك (Beyg): 12 a

پادشاه (Pādşāh): 37 b; پاشا (Pāşā): 4 b; پرى (Perī): 36 b; پيك
(Peyk): 21 a.

تاج (Tāc): 6 a; تقي (Tāqī): 10 b, 11 a, 21 b, 22 b, 26 b.

جلال (Celāl): 4 a; جم (Cem): 4 a, 16 b; جنيد (Cüneyd): 9 b; جواد
(Cevād): 12 b; جاني (Cānī): 15 b.

چاكر (Çāker): 37 a.

حبيب (Ḥabīb): 10 b; حسن (Ḥasen): 22 a, 29 a, 31 a, 35 a; حسين
(Ḥuseyn): 31 a; حمزه (Ḥamze): 21 a, 30 b; حيدر (Ḥayder): 21 b.

خالد (Ḥālid): 35 a; خلف (Ḥalef): 5 b, 29 b; خوشى (Ḥweşī): 10 b,
12 a.

دارا (Dārā): 12 b, 16 b; داعى (Da'ī): 20 a.

رشيد (Reşīd): 29 a; روح (Rūḫ): 20 a.

زين (Zeyn): 16 b.

عادل (Ādil): 19 b; عامر (Āmir): 14 b; عباس (Ābbās): 36 a; عبد
(Ābd): 30 b; عبدى (Ābdī): 13 a; عزيز (Āzīz): 22 b; علا (Ālā): 4 a,
6 b, 8 b, 33 a, 33 b, 36 a; علاه الدين (Ālāuddīn): 16 a; على (Ālī): 4 a, 5 b,
7 b, 8 a, 11 a, 12 b, 13 a, 15 a, 20 a, 24 a, 28 b, 35 b; على بيك (Ālī
Beyg): 5 a; عماد (Āmād): 8 b, 13 b, 18 b, 28 b; عميد (Āmīd): 18 a;
عتايت (Ānāyet): 18 a; عيسى (Āsā): 29 b.

غالِب (Ġālib): 20 a, 25 b, 34 b; غايِب (Ġāyib): 27 a; غريب (Ġarīb):
6 b, 34 b; غزال (Ġazāl): 24 b; غنى (Ġanī): 9 a, 28 b.

فارابى (Fārābī): 35 a; فتحي (Fethī): 17 a, 24 a.

قاسم (Qāsim): 17 b; قباد (Qubād): 30 a, 30 b, 34 b; قبول (Qabūl): 27 a; قرا (Qara): 21 b, 23 b, 26 a; قراجہ (Qaraca): 11 a, 36 b; قربان (Qurbān): 22 b; قوام (Qivām): 33 a; قیا (Qaya): 19 a.

سراج (Sirāc): 22 a, 25 a; سعد (Sa'd): 29 b; سلام (Selām): 13 b; سلامه (Selāme): 6 a; سلطان سلیمان (Sultān Süleymān): 4 a; سلیمان (Süleymān): 14 b; سوار (Süvār): 24 b, 30 b; سه‌روردی (Sühreverdi): 26 a; سیف (Seyf): 29 a.

شاه (Şāh): 19 a, 32 b, 33 a; شاه‌بد (Şāhbūd): 22 a; شاهی (Şāhī): 20 b; شبیر (Şibbīr): 16 a; شرف (Şeref): 13 a, 21 b; شریف (Şerif): 29 b; شکرى (Şükri): 35 b; شهاب (Şihāb): 18 a, 23 b; شهریار (Şehriyār): 28 a; شیخم (Şeyhem): 34 b; شیر (Şir): 36 b.

صادق (Şādīq): 19 b; صبری (Şabri): 13 b; صبوری (Şabūri): 10 a; صدر (Şadr): 24 a, 27 b, 35 b; صدق (Şidqī): 8 b; صفی (Şafī): 7 b, 17 b, 18 b, 26 b.

ضیا (Ziyā): 32 b.

طاهر (Tāhir): 16 a.

ظاهر (Zāhir): 32 a.

کریمی (Kerimī): 37 a.

کیاه (Giyāh): 21 b.

لالا (Lālā): 7 b; لامعی (Lāmi'i): 7 a.

متقی (Müttaqī): 8 a; محب (Muḥibb): 9 a; محمد (Muḥammed): 28 a; محمد چان بیگ (Muḥammed Cān Beyg): 6 b; مراد (Murād): 12 b, 34 b; مزید (Mezīd): 8 a; مسافر (Müsāfir): 27 b; مسیح (Mesih): 29 a; معین (Mu'in): 25 b; مقصود (Maqşūd): 25 b; ملک (Melek): 19 b, 23 b; منصور (Manşūr): 16 a; مهدی (Mehdī): 24 b, 31 b; میر (Mīr): 13 a; میر ادھم (Mīr Edhem): 34 a; میر جمال (Mīr Cemāl): 23 a; میرزا (Mīrzā): 20 b; میر صدق (Mīr Şidqī): 25 a; میر محمود (Mīr Maḥmūd): 21 a; میسر (Müyesser): 5 b.

نجی (Nebī): 5 a, 7 b, 14 a, 17 b, 25 a; 34 a, 37 b; نجم (Necm): 28 a; نسیم (Nesīm): 7 b; نسیمی (Nesimī): 7 a; نصری (Naşri): 26 b; نفس (Nefs): 19 b.

واقف (Vāqif): 9 a; وردی (Verdī): 8 b; ولد (Veled): 32 b, 35 b; ولی (Velī): 23 a, 32 b.

هابل (Hābil): 31 b; هارون (Hārūn): 15 a, 21 b; هاشم (Hāşim): 17 a; هام (Humām): 25 b.

یادگار (Yadgār): 37 a; یاری بیگ (Yārī Beyg): 16 a; یوسف (Yūsuf): 28 a.

Medlûleri gösterilmemiş mu'ammâlar: 12 b, 24 b, 32 a.

Buna göre yazılmıyan üç adla birlikte 150 ad üzerine mu'ammâ tertib edilmiştir. Bu adlardan (yazılmıyanları da birer sayarsak) 109'u için birer, 23'ü için ikişer, 9'u için üçer, 3'ü için dörder, 1'i için beş, 3'ü için altışar, 1'i için yedi, 1'i için de on iki mu'ammâ tanzîm olunmuş demektir³⁰. Bir ad için bazan birkaç mu'ammâ tanzîm olduğuna nazaran mu'ammâların yekûnu: 236 dır³¹.

H. Araslı'nın söylediği vechile: "Fuzûlî'nin tasnif ve izâhları mu'ammâ hakkında bilgisi olmıyanlar için kolay kolay anlaşılabilir. İzâhları, edebiyat kaidelerine bilit (vâkıf) olanlar için bile çetin sayılacak derecede ilmf mâhiyeti hâizdir,"³².

* * *

Fuzûlî üzerindeki çalışmaları dolayısıyla kendisine gıyâben hürmet ettiği Hamîd Araslı'nın Fuzûlî'nin Leningrad'daki Külliyyât'dan³³ alarak neşrettiği³⁴ Türkçe Mu'ammâları, esasında da³⁵ yalnız medlûller gösterilmek, çözüme şekilleri geçilmek sûretiyle³⁶ kayıtlıdır. Bu kırk mu'ammâ ile medlûlleri şunlardır:

1. İmâm (امام) :

İstedî menden nişâr-î müjde-î teşrîf yâr
Cevher-î ihlâş hâk-î pâyına kıldum nişâr

2. Hamze (حزبه) :

Hâtinî tâ zülf pinhân³⁷ itdi piç u tâbdâ
Kirpigüm maḥv itdi göz merdümlerin seyl-bâdâ

3. Selâm (سلام) :

Çün gam-î pinhânum³⁸ işbâtında âhumdur güvâh
Döştlar 'ayb eylemeñ ger âşkâr eylersem âh

4. Dârâ (دارا) :

Yandırar her dem dil-î rişî irâhdan bir ḥayâl
Vay eger ol şem^c ile kılşâ dil-î riş ittişâl

³⁰ En çok 'Alî (علي) adınadır. Bunda da Fuzûlî'nin 'alevîliğine biraz delâlet sezer gibiyim.

³¹ H. Araslı, makalesinde *Mu'ammâ Risâlesi*'ndeki mu'ammâ sayısının «500 den artık (fazla) «olduğunu» söylüyor; hatâ etmiş olsa gerektir.

³² Yukarıda bahsi geçen makalesi.

³³ Leningrad Şarkıyyât Enstitüsü el yazmaları kısmı, Nr. 1924, s. 91 vd.

³⁴ Yukarıda bahis mevzûu olan makalede.

³⁵ Bu makaleden başka bakınız: Fuat Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*, Fuzûlî maddesi, cüz 37, s. 696.

³⁶ H. Araslı'nın naklettiğine göre bu Türkçe Mu'ammâların başında: «Bu bir niçe mu'ammâ kevâkib-i dürahşân kimi (gibi) Mevlânâ Fuzûlî merhûmun maḥla^c-ı zamîr-i münîrlerinden ḫâlî^c ü lâmi^c olmuş...» sözleri vardır. Bu kayıttan da, *Külliyyât*'in, bilhâssa mu'ammâların Fuzûlî'nin zamânından sonra yazıldığı anlaşılmalıdır.

³⁷, ³⁸ H. Araslı, bu kelimeyi «pinhân» okmuş.

5. Esed (اسد) :
Ne çok ki rāhat için kô yatır hevāsında
Dil-i şigeste yatır oĥlaruñ araşında
6. Mü'min (مؤمن) :
Dēvreden 'ālemde kimdür bulmayan taĥyir-i ĥāl
Ol ki her dem ide bir hem-cinsi ile ittişāl
7. Muştafâ (مصطفى) :
Kime tevfiķ refiķ olsa olur müşkili ĥell
Makşadından biri olmaz ki oña itmese el
8. Ĥamze (حزبه) :
Arturur yüz şēvķ her dem 'āşik-i bīmārına
Ĥaddin eyler cilve-ger zülfin salur ruĥsārına
9. Şâdik (صادق) :
Āhumuñ ey meh işit evşafını
Fürķatüñden dutdı gök etrafını
10. Muĥsin (محسن) :
Ayaĥ aldukça ele muĥtesib eylerse yasaĥ
Muĥtesib başını āĥir sinacakdur bu ayaĥ
11. Ĥiyâs (قياس) :
Yine bir māh-veşün hecrine meyl itmiş dil
Gün kimî sîret-i bî-misline olmuş mâyil
12. Şâh (شاه) :
Tā gözüm merdümleri şayd itdi reng-i āl ile
Sâde ruĥsârı müzeyyen oldı müşgin ĥâl ile
13. Ĥ'arib (غريب) :
Ser-i zülfün eger kılsa meh-i ruĥsârıñā ziver
Göñül maĥrûm olur māh-i ruĥbñ görmekten ey dil-ber
14. Behâ (بها) :
Mevsim-i güldür dirîĥā gûşe-i gülzâr yoĥ
Gûşe-i gülzâr hem olsa münāsib yâr yoĥ
15. Ĥasen (حسن) :
Dür-feşan gözde nem-i eşkden ey lâle-'izâr
Görelî mihr-i ruĥün varı yoĥ oldı yoĥı var
16. Uluĥ Beyg (اولوغ بيك) :
Dāĥ-i dil-çün dērd def'in eyler ey can muttaşil
Ĥweşdür ol kim ola her yan bî-nihāyet dāĥ-i dil
17. Kaya Beyg (قيا بيك) :
Niçe bir batsun belâ peykânı naĥzüm başına
Niçe bir tiksın meni dil-ber oĥı peykânına

18. Hwerşîd (خورشید) :
Cêvr resmin yine ol mäh-veş izhâr itdî
Dil-i nâlânumuzı derde giriftâr itdî
19. Müslim (مسلم) :
Müşevveş olmasın şâne üzülse zülifinûñ tārî
Peşîman mı olur âzād iden yüz miñ giriftârî
20. Evliyâ (اوليا) :
Çeşm-i nem-nāküm görenden berlü ol mâhuñ yüzin
Dâne-i hâlîne menzil görmedî illâ özin
21. Ehli : (اهلى) :
Olduğuyçün kıble-i hâcet onuñ hâk-i derî
Hâk-i dergâhına eyler mēyl mäh ü Müşteri
22. Tâlib (طالب) :
Kıldukca felek eşîr-i hicran gönlüm
Şâd eyler ümîd-i vaşl-i cânan gönlüm
Ümmîd-i vişâl-i yâr ile cem^c iderem
Her nice felek kılrsa perîşan gönlüm ³⁹
23. Emân (امان) :
Serve cū revnağ virür incitme ey serv-i revân
Hak-i pâyûñ üzre dutsa kaçtre-i eşküm mekân
24. Sulţân (سلطان) :
Hâsret-i ruhsâruñ oğ urmuş semen kalbine çoğ
‘Arz kıl ruhsâruñı çıhsın semen kalbinden oğ
25. Seydî (سیدی) :
Zîkr-i yâr ile dil bulur ârâm
Hweş olur sîne yârı ile müdâm
26. Muhyî (محيى) :
Muhiî-i işka gavvâş olalı cân
Öziñi eyledi hâk ile yek-sân
27. Halef (خلف) :
Gerçi kılduñ cāna cevr-i bî-hadî
Senden ey hwerşîd yüz döndermedi
28. Âdem (آدم) :
Tal’atûñ rüşen ider her gice şem’ûñ gözini ⁴⁰

³⁹ H. Araslı, «... gönlüm» rediflerini «... gönlümü» sûretinde okumuştur. Belki de aslı nüshada öyledir; rubâ’ının veznini düşünerek düzeltmesi icabederdi.

⁴⁰ Dr. A. Karahanlı'nın Tasvir gazetesindeki makalesinde (Bak. 23. XII. 1948 tarihli nüsha): «... yüzini».

Yandırır göricek (ol)⁴¹ mâh-i ruḥûn şem^c özini

29. Müttekî (متقی) :
Dürr-i⁴² eşküm bülalî ḥāk-î rehûnle imtizâc
Buldu çün kıymet kılır elbette anı başa tâc
30. Budağ (بوداغ) :
Eyleyüb bülbüllerî der-hem nihân eyler gülî
Ġalibâ bād-î şabâ aşüfte ister bülbülî
31. Dâvûd (داود) :
Gül yaḥşasın çâk idüb her lâḥza bād-î şubḥ-dem
‘Aḳibet andan sınar bülbül kimî gül gönli hem
32. Ġaybî (غیبی) :
‘Āşîḳ-î bî-ser ü pâ yaşını eyledi revân
Buldu teskîn-i dil anı görüb ol serv-i revân
33. Ferruḥ (فرخ) :
Ḥattûn leb-i la'lûn üzre mesken kılmış
Tûḫî şekeristânı nişîmen kılmış
Tertîb-i cemâlûn-çün açub zülfûn için
Mâh-î ruḥûnî şane müzeyyen kılmış
34. Emîr (امیر) :
Vehm idüb peyveste âhumdan ruḥûn eyler nihân
Anun için ol dehân-î zülfden bulmañ nişân
35. Ādem (آدم) :
Miḥnet-serây-i sîneme geldükce mütteşil
Bezî eylerem ḥadengüne her lâḥza ḥûn-i dil
36. Nürî (نوری) :
Neḳḳâş-î çarḥ kıl-k-i şu‘â ile şubḥ-dem
Gün şafḥaşîne kıldı yüzün naḳşini reḳem
37. Şeyḫûm (شیخم) :
Nazîr-i mâh dimişler mehûm ruḥîne ‘avâm
Revâ mıdur ki virürler oñâ şigest-i temâm
38. ‘Ubeyd : (عبيد)
Görse çeşmüm ol şanem ruḥsâresî üstinde ḥâl
Seyl olur bi-‘llah şabâ ‘arz it nihân itsün cemâl

⁴¹ H. Araslı'nın makalesindeki metinde bizim ilâve ettiğimiz «... ol...» kelimesi yok; o hâliyle mısra'nın vezni bozulur. Diğer taraftan Dr. A. Karahanlı Tasvir gazetesindeki makalesinde «... göricek ol...» yerine «... görmeyicek...» diye kaydetmiş. Bu takdirde H. Araslı neşrindeki vezni bozukluğu ortadan kalkar. Bizim tercih ettiğimiz şeklin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

⁴² H. Araslı: «Dürr-i» kelimesini «Dür-i...» diye kaydetmiş. Arapça «dürr (در): inci» kelimesinin şeddesi Farsçada çok defa bırakılırsa da burada vezni icabı, yazdığımız gibi okumak mecburiyeti vardır.

39. Paşa (پاشا):

Görelî hâk-i derin 'aşîk açub çeşm-i terin
Ahub ol hâk-i dere tökdi olanca⁴³ güherin⁴⁴

40. Maşşūd (مقصود):

Zeman zeman ruhin ol mäh-veş ki 'arż kılur
Müdām zülfini üzden⁴⁵ alub ayağa salur

Son⁴⁶

Dr. A. Karahanlı, bu Türkçe 40 mu'ammânın kayıtlı bulunduğunu söylediği (23. XII. 1948 tarihli Tasvir Gazetesi) mecmûâdan naklen adları H. Araslı'nın makalesindeki sıraya uyacak şekilde yazarken 1-3, 5-10, 12-33, 35-37, 39-40 numaralı olanlarda mutâbakat göstermiş, H. Araslı'nın makalesinde 4 numaradaki "Dārā (دارا)", yerine "Velî (ولی)",; 11 numaradaki "Kiyās (قياس)", yerine "Ġiyās (غيات)",; 34 numaradaki "Emîr (امير)", yerine "Āmir (عالم)", adlarını vermiş, 38 numaradaki "Ubeyd (عبيد)", adını zikretmemiştir. Örnek olarak da sırasıyla 8, 27 ve 28 numaralardaki "Ĥamze (حزبه)", "Ĥalef (خلف)", ve "Ādem (آدم)", adlarına âid mu'ammâları nakletmiştir.

* *

Bu Türkçe 40 mu'ammânın 26 sı ayrı ayrı birer, 4 ü de ikişer ikişer iki ad (No. 2, 8: "Ĥamze (حزبه)", No. 28, 30: "Ādem (آدم)", üzerine tertib olunmuştur.

* *

Esasen bir bed'îi heyecân işi olmaktan ziyâde bir zihn ve seviyye mevzûu⁴⁷ teşkil eden mu'ammâ edebiyâtını bugün için, bilhassa Lâtin harfleri sistemi içinde artık diriltmeğe veya yaşatmağa imkân kalma-

⁴³ H. Araslı, bu kelimeyi «...olunca...» okumuştur ki yanlış olsa gerektir.

⁴⁴ H. Araslı, bu kelimeyi de «...gevherin..» okumuş; muhtemeldir ki aslında da «güher (گهر)» yerine «gevher (گوهر)» sûretindedir. Bu takdirde beyti hemen hemen başından sonuna «imâle» ile okumak icâbeder. Bizim okuyuşumuzda bu «imâle» ler ortadan kalkar.

⁴⁵ «...üzden...: yüzden».

⁴⁶ Leningrad'daki *Külliyât*'ta sonu: s. 104.

⁴⁷ Adamın biri, yemeğini bitirip kaşığı siniye bırakmış; hizmetçisi, kaşığın siniye bırakılmasından hâsıl olan «tin» sesini duyunca gidip «nar» getirmiş. Efendisi: «Nar istediğimi nerden anladın?» deyince, masal bu ya, meğer dehşetli bir mu'ammâ üstâdı olan hizmetçi:

«Tın (طن)»: noktalanınca «zan (ظن)» olur. Zan Arabece; Farsçası «gümân (گمان)» dır. Bu kelime «kemân (گمان)» okunur. «Kemân»ın aynı zamanda Arabece «Kavs (كوس)» dır; kalb edilinece (ters okununca) «şük = (سوق)» olur. Arabece «Çarşı» demek olan bu kelimenin Farsçası «bâzâr (بازار)» dır; tashîf olununca (noktaları değiştirilince) «nâr âr (نار آر)» olur ki bu da Farsça: «nar getir!» demektir, cevabını vermiş.

dığı muhakkaktır. Lâkin edebiyâtımızın tarihî seyrini tedkik edenler için mu'ammâ tekniğini de kavramış olmak zarûreti vardır⁴⁸. Bu zarûret, Fuzûlî gibi büyük bir şâirimize teallûk ettiği zaman farz hâlini alır. Diğer taraftan Fuzûlî gibi üstâdların mu'ammâ yollu şiirleri⁴⁹ hangi dilde yazılmış bulunursa bulunsun, metinde görüldüğü vechile şiir olarak da değer taşımaktadır. Sırf mu'ammâ oldukları için "San'at bakımından ehemmiyetsiz,, sayılmaları doğru olmasa gerektir; kanaatimiz budur.

METNE AİT KISALTMALAR

Mt. Mu'ammâ Risâlesi metni

TN Tezkire-i Naşrâbâdî, Tehrân ş. 1317 tab'ı.

(Esas tutulan transkripsiyon, *Fâtih'in Siirleri* adlı eserimizdeki gibidir).

⁴⁸ «Mu'ammâcılar ve Mu'ammâcılık» adıyla hazırlamakda olduğumuz eserde mu'ammâ tekniğini etraflı olarak anlatmaya çalışacağız.

⁴⁹ Fuzûlî'nin şu neşrettiklerimizden başka Türkçe ve Farsça daha başka mu'ammâlarının bulunması mümkündür.

بسم الله الرحمن الرحيم

آنگه ازو یا(فته) ¹ هر ذره نام	احمد من شرف قدر الکلام
باعث تحلیل وجود بشر	منشی ترکیب مواد و صور
پاک ز تشبیه و ز تبدیل دور	واهب تسهیل قضای امور
افضل من ارسله بالهدا	نحمده ثم نصلی علی ²

اما بعد سرکشته وادی اوهام فضولی کم نام معروض میدارد که در اوقات اکتساب آداب و در ایام مراعات آداب اکتساب که بتدریج از رشته معارف گره میکشودم | **2a** چنین تجربه نمودم که رغبت اذهان مستقیمه باقتنای مقاصدی که حصول آن با صعب وجوه است از مقتضیات توجه جلیست بدرجه کمال و میل طبایع سلیمه باستحصال مطالبی که کسب آن با ذوق³ اسالیب است از لوازم شوق فطریست با دراک انتهای مآل هر آینه کثرت لذت در طی طریق مشقت است و عقل را صحبت بر بدیهیات از بدیهیات دلایل دنایت

شعر

در ضمن عبادات ⁴ مشقت یابند	آنها که تنعمات جنت یابند
البتة بکثرت ریاضت طلبند	آنها که مقام قرب ایزد طلبند

و عموم این استحسان بر مطلق فنون شعر که ادراک نکات آن محاذی معارج اعجازست شاملست و ادق اقسام | **2b** شعر فن ممانست که توسن طبع را در میدان تدقیقات آن کرد ... بر فرق فلک می نشیند و دیده عقل به سرمه تحقیقات دقایق آن چهره ابکار غیبی را در منصف حضور می بیند

شعر

زانکه این شیوه شیرین روش اهل ذکااست	نقی و انکار ⁵ معما نکنند طبع سلیم
نیست محتاج بیان نفع معما پنداست	لذتی نیست ز ادراک دقایق بر تر

اوضح علامات علو اعتبار این فن شریف و آیین امارات سمو اقتدار این علم لطیف آنست که افاضل فواضل درباب قواعد و اسالیب آن نسخه های معتبر تألیف نموده اند و اکابر ارباب فضایل در وضع قوانین و اصطلاحات آن طرق دقت پیوده اند البتة عقلاء کامل نقدحیات بی بدل درکارهای عبث صرف نکنند⁶ و علماء فاضل | **3a** جوهر عمر کرامی در اندیشه های بیفایده از دست ندهند

¹ Mt. de: yi güve yemiş.

² Mt. de: علا

³ Mt. de: باذق idi; değıştirdik.

⁴ Mt. de: عبادت

⁵ Mt. de: نقی افکار

⁶ Mt. de: نکنید

شعر

کا ... نی 7 که اهل ادرا کند
سعی در کار سهل نمایند
جز بچیزی که معتبر باشد
نظر اعتبار نکشایند

اگرچه این بندهٔ قلیل البضاعه را از کثرت قلت اسباب استدعای اندراج سلسلهٔ ارباب این فن نبود و از پیشهٔ عاجز هوای طیران در عرصهٔ شاهبازان صید افکن مناسب نمی نمود اما بحکم آنکه هر متاعی را خریداریست و هر ذرهٔ را در خور خود اعتباری هتم نکداشت که در بستان فضیلت از شاخسار این نهال میوه نه چینم و در خوان بلاغت ازین نواله تمتعی نه بینم

3b | لله الحمد از فنون شعر در هر فن که هست
در بنای جامعیت تا نباشد رخنهٔ
اعتلاجستم ز فیض حق برآمد کام من |
در معما نیز میخواهم برآید نام من

وسيلهٔ دیگر بر تالیف این مختصر آنست که بطرق تنبع و طبع آزمایی معمای چند سرزده بود بواسطهٔ عدم قبول قلادهٔ مخلص یم تضييع داشت تا متغلبانرا دست تسلط بدان نرسد در ضمن قواعد بسلسلهٔ ضبط کشیدن مناسب می نمود

تعریف

معما کلامیست که بوجه صحیح دال باشد از روی رمز و ایما بر مقصودی خواه اسم باشد خواه غیر اسم و عدم اشتراط نظم بنا بر جریان اسلوب معمایست چنانکه در تعریف معما ملحوظ شده باسم قرا و صدر و شایدکه از نظم استخراج اسمی شود که از اجتماع آن بطریق نثر اسمی دگر حاصل شود چنانکه ازین قطعه اسمی چند مستخرج شده و از جمع آن | 4a اسم علی بظهور رسیده

شعر

جبین جان من و خاک مقدم شاهی
بمهر دل فلک سرکش است یکجهتیش
که هست بند کیش را جز از لآل معین
ورای او همه در پیش او نهاده جبین

و در مجموع آن اسمی که عبارات از جم و جلال و علا و اوحد است علی بظهور رسیده در استحسان فن معما آنست که مادهٔ استخراج اسم در مصراع آخر باشد بلکه اصلا در مصراع مذکور زیاده از مواد اسم چیزی نباشد چنانکه در اسم سلطان سلیمان

شریمت هست کنجی فیض عامش⁸ خلق را شامل طلسمی کشت بهر حفظ آن سلطان در یاد⁹
ومی تواند بود که در هر مصراع مادهٔ اسمی باشد باستقلال هر یک چنانکه در اسم سلطان سلیمان

4b | شده خورشید دولت ظاهر و از لطف بی پایان |
کشوده چهرهٔ اسلام بنموده رخ ایمان

مخفی نمائند که لفظ¹⁰ اسلام تحلیل یافته

⁷ Mt. de noktalı yerler eksik.

⁸ Mt. de : عاشق idi; TN'ye göre düzelttik.

⁹ Bu mu'ammâ TN'de de vardır (s. 519).

¹⁰ Mt. de: لفظی

و می‌تواند بود که ماده اسم در مصراع اوّل باشد و تصرف در مصراع ثانی باشارت خاص چنانکه در اسم پاشا

کر عدالت پیشه سازد پادشاه نامدار متصل ماند از و نام نکو در هر دیار
 ماده اسم پادشاه است چون متصل بماند غیر متصل نخواهد ماند
 باید دانست که اعمال معنایی چهارست تسهیلی و تحصیلی و تکمیلی و تزییلی
 اما تحصیلی آنست که بان تحصیل حروف نمایند و تکمیلی آنکه حروف حاصله بواسطه آن ترتیب یابد
 و تسهیلی آنکه سبب سهولت دو قسم سابق شود و تزییلی آنکه رعایت حرکات و سکونات نموده شود
 و آن از امور محسنه است نه ضروریه |
5a اما اعمال تسهیلی چهارست انتقاد و آن عبارت از آنست که اشارت کنند بر بعضی
 از اجزای کلمه جهت تصرف ببارت که فی الجمله دلالتی داشته باشد چنانکه سر و تاج و غیره گویند
 و بان اوّل کلمه خواهند و پای و پایان و انجام¹¹ گویند و به آن حرف آخر اراده نمایند چنانکه
 در اسم نبی

ندارد اهل ورع از حقیقت آگاهی ز رندی سروپا خواه هر چه میخواهی
 و چنانکه در اسم احمد

ساقیا چند چنین زهر جفای تو چشم توکشی صاف می از میکده ما درد کشیم
 و چنانکه در اسم علی بیک

رندی که چوما تارك دنیاست که دید آنکس که علو قدر کم خواست که دید
 شد بی سر و پای¹² سبب رفعت ما عالی قدری که بی سر و پاست که دید |

5b و دل و میان و مثال آن گویند و حرف میانه خواهند چنانکه در اسم میسر
 میکشد از روی کلکون برقع زلف سیاه هر دم آنمه عرض عارض میکنند بر مهر و ماه
 از لفظ مهر و ماه حرف سین و حرف را اراده شده میسر بحصول پیوند
 و شاید ماده عمل بترادف¹³ حاصل شود چنانکه در اسم علی

بسر زلف عنبر افشانت دل عشاق بسته می بینم
 عاشقانرا بدور آن سر زلف سر بسر دل شکسته می بینم

و چنانکه در اسم خلف

بنا روی خود مدار نهان از فضولی که هست سرکردان
 حرف و او فضولی عطف اعتبار نموده شده و جامه و پوست و امثال آن گویند و الفاظ محیطه خواهند
 چنانکه در اسم ایاز

جای آن هست که از ذوق نکنجد در پوست دل مجروح که داغ غم او زیور اوست |
6a لفظ جای¹⁴ از ماده اسم واقع شده

¹¹ Mt. de: آنجا

¹² Mt. de: بی

¹³ Mt. de: ترادن

¹⁴ Mt. de: جای

- ودلها کویند و مابین‌الطرفین خواهند چنانکه در اسم سلامه
 بی عکس تو صفا نبود جام باده را زیست زلف و خال تو دل‌های ساده را
 این معما خالی از عمل رقمی نیست
 و شایدکه تمین حروف باحوال و اوضاع باشد چنانکه در اسم تاج
 دل قدّ دوتا چون خم کیسوی تو دارد تا میل بطاق خم ابروی تو دارد
 عمل تحلیل عبارت از آنست که لفظی باعتبار معنی غیر معنایی مفرد باشد و بمعنی معنایی متجزاً
 سازند و این عمل مشکلترین اعمالست زیرا گاهی باشد که مراد از حرف معنی باشد یا از بعض
 معنی و از بعضی لفظ و گاه اجزای مذکور مستقل قسم اول که مراد از تمامی اجزای معنی باشد اما تحلیل
 بدو جزو | **6b** باستقلال هر یک چنانکه در اسم غریب
 کومزن لاف ز سرمستی عشق آن‌کره که بود روز غم از پا و سرخود آکه
 مقصود بالتثیل تحلیل لفظ روزست و چنانکه در اسم محمد جان بیک
 نهان تا کی رخت زلف سیه را برفشان آخر
 ز محتاجان مدار آن شکل نیکورا نهان آخر
 کلمه محتاجان سه جزو تحلیل یافته و کلمه مدار بدو جزو
 و باستقلال هر یک چنانکه در اسم علا
 چو خاک ره سر راهی کرتم بزاری دامن ماهی کرتم
 و بعدم استقلال بعضی چنانکه در اسم احمد
 سرم از قید هوای دگران رسته خوشست در دلم نقش خم زلف تو پیوسته خوشست |
7a مقصود بالتثیل تحلیل لفظ در دلم خواهد بود
 اما تحلیل سه جزو باستقلال هر یک چنانکه در اسم لامعی
 در تقوی اگر چه داشتم تقلیدی امروز مرا نیست باو آمیدی
 هم برد قرار و طاقم چشم مهی هم کرد هلاکم ابروی خورشیدی
 مقصود بالتثیل لفظ هلاکم است
 اما تحلیل بچهار جزو باستقلال هر یک چنانکه در اسم بهرام
 کر در حذری ز بی سرو پایها منای بچشم خلق رعنائیها
 افکند شب آفتاب را چرخ بخاک زیرا که نمود روز زیبایها
 مقصود بالتثیل کلمه زیبایهاست
 و بعدم استقلال بعضی چنانکه در اسم نسیمی
 فکننده باز بارویی نکویی می اندر دل من آرزویی |
7b مقصود بالتثیل لفظ آرزویی خواهد بود
 قسم دوم که مراد از همه اجزای لفظ باشد اما تحلیل بدو جزو باستقلال چنانکه در اسم صفی

- خوش آنکه بوصل او خود را نکران سازد
 مقصود بالتتمیل تحلیل لفظ کذراست
 و چنانکه در اسم علی
 می کشد در چن کل رعنا
 و بدم استقلال هر یک چنانکه در اسم بی
 در ره آن بیوفا از محنت و رنج و ملال
 مقصود بالتتمیل لفظ وصال
 و بدم استقلال بضمی چنانکه در اسم لا
 از ماه و شان آنچه مراد من شیدا است
 مقصود بالتتمیل تحلیل دل آراست
 و تحلیل بضم جزو باستقلال هر یک چنانکه در اسم نسیم
 در راه وفای دوست ناسرده کسی |
 دور از لب جانفزای جانان دل زار
 مقصود بالتتمیل لفظ نفسی خواهد بود
 و بدم استقلال هر یک چنانکه در اسم متقی
 هست محتاج ضیا لیل و نهار
 مقصود بالتتمیل تحلیل لفظ متقدانست
 تحلیل بچهار جزو باستقلال هر یک چنانکه در اسم علی
 و کرمن پنالم بر عندلیبان
 مرا عندلیبان سر عندلیبان
 مقصود بالتتمیل تحلیل لفظ عندلیبانست دو بار بکس یکدگر
 قسم سیوم که بضمی اجزای معنی باشد و بضمی لفظ آما تحلیل بدو جزو باستقلال چنانکه
 در اسم مزید
 هستی نبردی لیک ترا شفقت تمام |
 دیدند از تو آدمیان روی دل تمام |
 مقصود تحلیل لفظ آدمیانست هر گاه لفظ آدمیان بروی دل تمام شود و معنی تمام شود
 و از میان کمر اراده شده
 و بدم استقلال بضمی چنانکه در اسم وردی
 چو کردم باغم عشق آشنایی
 دی زان درد کی خواهم جدایی

¹⁵ TN'de : بوصف

¹⁶ Mt. de : رنده

¹⁷ Bu mu'ammâ TN'de bir kelime farkıyla vardır. Fark 15 Nr. li. notta gösterilmiştir.

و بدم استقلال هر يك چنانكه در اسم صدق

آنچنان چشم دارم از دلدار
روی دل با رقیب نماید
که شود میل گفت و کوی منش
راند او را و نشنود سخنش

اما تحلیل بسه جزو باستقلال هر يك چنانكه در اسم علا

میکنم ناله‌های زار که شاید
مه من مهربانی¹⁸ بنماید

مقصود بالتمثیل تحلیل لفظ مهربانی خواهد بود

و بدم استقلال بمضی چنانكه در اسم عماد |

9a تنهانه توای نی نالان ز محنت دوست
رخسار زرد ماهم از درد یجد اوست

مقصود بالتمثیل تحلیل لفظ رخسارست

اما تحلیل بچهار جزو باستقلال هر يك چنانكه در اسم غنی

هرگز ز شکستی ...¹⁹ دور دل آزار
آنزلف از آنست شکسته برخ یار

مقصود بالتمثیل تحلیل لفظ از آنست خواهد بود

و بدم استقلال چنانكه در اسم واقف

کردند ترك یاری²⁰ من عقل و جان و دل
البته چون شدند موافق مسافران
کشتند طالب در وصلت ز بحر و بر
خواهند یافت کام دل خویش از سفر

و شاید که لفظی که بعمل معنایی بحصول پیوسته باشد آن نیز تحلیل یابد و افاده مقصود کنند

چنانكه در اسم محب

چیزی که دبیر فلک از عیب شمارد
محراب دو ابروی تو یکندره ندارد |

9b مقصود بالتمثیل تحلیل محراب دو ابروست که بطریق تبدیل محراب حاجب میشود

و درین طریق شاید که بواسطه اغلال پذیرد فاما حصول غیر تحصیل باشد چنانكه در اسم جنید

با ز نخدان برد نقد جان ما جانان ما
کشت درج خالی²¹ او پرز نقد جان ما

مقصود بالتمثیل نقد جان ما است که نود و پنج است

و تحلیل می یابد که ذکر ماده معما باسلوب عربی باشد و باسلوب فارسی تحلیل یابد

چنانكه در اسم بلال

گفتی که دهم ترا حیا تی به وفا
اوعدت بما احبه تحیی
ناکرده وفا بوعده کشتی بجفا
الآن قتلتی بما انکرها

مقصود بالتمثیل لفظ قتلتی خواهد بود

و برعکس آن تواند بود چنانكه در اسم امام |

¹⁸ Mt. de : « yoktur. Birinci mısra'a göre beytin veznini « فاعلان (فاعلان) مفاعلهن فاعلان » ölçüsüne uydurabilmek için ilâve ettik.

¹⁹ Mt. de üç heceli bir kelime eksiktir.

10a در یاست دو چشم ترمن آن کل رعنا در یابد و کوهر اگر آید سوی دریا
مقصود بالتمثیل لفظ درست که اورا بربی امر اعتبار نمایند

و شاید که اسمی بطریق تحلیل آن اسمی ذکر بحصول رسد چنانکه در اسم صبوری

دل از عنبر زلف سیاهت امید عطری هر روزی ندارد
بدان راضیت کز بهر تسلی صبا بوی پس از ماهی بیارد

و اگر در اسم مذکور حرف واورا حرف عطف اعتبار نمایند اسم صبری²⁰ بحصول میرسد
ترکیب عبارت از آنست که مجموع اجزا قبل از ترکیب بمعنی غیر معنایی یک لفظ اعتبار
نمایند بشرط آنکه مراد معنی باشد نه لفظ خواه اجزای ترکیب قبل از ترکیب | **10b** استقلال
داشته باشد خواه نداشته باشد اما ترکیب از دو جز و با استقلال اجزاء ترکیب چنانکه در اسم حبیب

خویان که ربودند زکف حاصل ما هر کز نشدند از جفا مایل ما
از هیچ یکی کام دلی نکریم با آنکه اسپر هر یکی شد دل ما

مقصود بالتمثیل ترکیب با آنست

و بدم استقلال هر یک چنانکه در اسم خوشی

بنده را بنای عارض گاه گاه ای غلام عارضت خورشید و ماه

مقصود بالتمثیل ترکیب لفظ دو خواهد بود

و بدم استقلال یکی از دو جزو چنانکه در اسم تقی

ور دهد مزده فرح حاصل بدو کوشم عتاب یار ای دل

مقصود بالتمثیل ترکیب لفظ شمع است

مرکب از سه جزو با استقلال | **11a** قبل از ترکیب چنانکه در اسم علی

دی در طلب فایده فیض بقا بودند فقیه چند با من رفقا
گشتند چو خورشید بقایان ظاهر کس فیض بقا نیافت جز من زلفا

مقصود بالتمثیل ترکیب لفظ منزلست

و بدم استقلال بعضی چنانکه در اسم قراجه

ز اشک چشم و آه آنشیم²¹ تانه فارغ خوشم کز²² این شرار و سوز دل جانانه فارغ

مقصود بالتمثیل ترکیب لفظ جانانه است

و میتواند بود که معما متضمن دو ترکیب باشد بی فاصله چنانکه در اسم تقی

دار همیشه بدل مبتلا دور فلک در دو حیثی شفا

²⁰ Mt. de: چیزی

²¹ Mt. de: آتشین

²² Mt. de: گر

مقصود بالتشیل ترکیب دو جیبی شفاست حرف تا از مصراع اول²³ حاصل شده
و شاید که ترکیب از عبارت واسلوب عربی مستفاد شود چنانکه در اسم بهزاد |

11b اگر بنده در فراق شه خود کند پر کهر دیده در فشانرا
همان به که در کنج غم گاه و بیکه رخ شه بیاد آرد و دور آنرا²⁴

درین سه ترکیب از پی هم بی فاصله واقع شده
تبدیل عبارت از آنست که بعضی حروف را بعضی تبدیل کنند بی وسیله²⁵ تصحیف بشرط
آنکه الفاظ مسقوط و ایراد مراد از یک لفظ مستفاد شود آنچه از دو عبارت مستفاد میشود
از قبیل تبدیل نخواهد بود چنانکه در اسم بدر

آنمه که به تیر او دل ماست سپر دل را ز خدنگ غم او نیست گذر
هر بار که تیر او کشیدیم از دل دیدیم نشسته جای او تیر دگر
ماده اسم لفظ یارست ببارت اول الف کشیده شده و ببارت ثانی حرف دال که رقم
عطار است ثابت شده |

12a و عمل تبدیل شاید که تحلیل به حصول رسد چنانکه در اسم بها
کریسوایی نداری آرزو پیش دشمن هیچ حال دل مگو
مقصود بالتشیل تبدیل الف لفظ حالت به میم و ازان اراده²⁶ جل که علامت آنهاست
و بغیر تحلیل چنانکه در اسم بیک

بوصل قامت و زلفت کم از کم داشتم غم را روز هجر پیش از پیش دیدم آن کم از کم را
و چنانکه در اسم الوند

ای مهر تو در جان ز ازل تا به ابد بر جان و دلم جور و جفایت یعد
مارا که غرض و فاست از سرو قد خم یافته مانند سر زلف توقد
و چنانکه در اسم خوشی

توای زاهد که چندین بی خروشی چه حاصل کرده از خود فروشی |

12b مقصود بالتشیل خود فروشیست²⁷
و چنانکه در اسم جواد

جز بجفای دلبران نیست مرا ز جای دل دل بجفا کشد مرا چند کشم جفای دل
و چنانکه در اسم

حسن رخت ای مه فرخنده فال ماه تمامیست در اوج کمال
و چنانکه در اسم علی

²³ Mt. de: او

²⁴ Mt. de: آردورازا

²⁵ Met. de: * yoktur.

²⁶ Mt. de: حمل

²⁷ Mt. de: فروشت

عارضش نور بخش هر نظر است ای عزیزان ز ماه خوبتر است
 مقصود بالتمثيل تحليل لفظ عزيزانست و چنانکه در اسم مراد
 همه سرغان باغند از مذاق درد دل غافل ز سرغان بلبل کم کشته آمد محض درد دل
 مقصود بالتمثيل تحليل لفظ سرغان است
 و بغير تحليل چنانکه در اسم دارا
 هر شي ای چرخ صدره همچو خود از چشم تر دیده دامان ما را دور از و پراز کهر
 مقصود بالتمثيل لفظ دامانست و اسقاط بکنایه شده
 و شاید که تبدیل | 13a متضمن کفایت باشد چنانکه در اسم عبدي
 بر دل ما رحم کن ای ماه رو ممتدایم دل ما بجو
 مقصود بالتمثيل اراده عبدست از غير ممتق
 و شاید این عمل بتصرف در صور کنایتي وجود کيرد چنانکه در اسم علی
 ای دل ز فراق چشم مست خسته وی بهر تو دیده غرق²⁸ خون پیوسته
 چشم و دل ما بقامت دلکش تو از هر طرف این دوخته و آن بسته²⁹
 مقصود بالتمثيل حرف یاست از قلب ییاصله شده چون سر حرف الف بسته لفظ یامیشود
 و چنانکه³⁰ در اسم شرف
 سرو من دامان³¹ خود را اندکی بالا کشید پیش و کم کویا سرشک ما بدامانش رسید
 و چنانکه در اسم میر
 فشانده بر سر ره قطر های خون دل محزون کشیده دامن آن مه بز و از قطره های خون |
 13b و تواند بود که این عمل مینی بر منعکس شدن لفظی باشد چنانکه در اسم سلام
 نکاریست سر و سهی بسته آیین بود سایه و از کون زلف مشکین
 مقصود بالتمثيل نکونساری نصف لفظ سایه است که لفظ نه میشود
 و شاید که عمل بواسطه رقم هندسه باشد چنانکه در اسم صبری
 کوکب چاهت ز نه طاق فلك بالانمود زیر دستا ترا ازو رفت دوچندان شده که بود
 مقصود بالتمثيل تبدیل حرف طاست در لفظ طاق
 و شاید که تبدیل در ضمن احداث حرکت باشد چنانکه در اسم عماد
 با شکنهای جمد کیسویش کشت صیاد هر دل محزون
 سر و ما دیده زیر هر شکنی دل یخامان ز حد بیرون
 مقصود بالتمثيل حرکت و اوسرواست
 و شاید که حرف مبدل مجزوی یا بیشتر گردد چنانکه در اسم بهمن |

²⁸ TN'de : غریق

²⁹ Bu mu'ammâ 28 inci notta gösterilen bir kelime farkıyla TN'de vardır (s. 519).

³⁰ Mt. de: چنانکه yoktur.

³¹ Mt. de : دامن

14a کرد راحت می برد هر دم به چرخ نیلگون میکنند افسر بمهر و مه مکر کردون دون
مقصود بالتتمثيل تبديل لفظ مكرست و درین معما از لفظ به حرف رای مهر خواسته شده و محل
تصرف لفظ مهرست
و شاید که حرف اوّل به حرف اوّل و حرف آخر به حرف آخر مبدّل شود چنانکه در اسم بها
نکردد کام دل بی زر میسر بسان شهد باشد زهر بازر

ازین بیت دو اسم بها بظهور برسد
و شاید که در تبديل لفظی که در تصرف تمامی مبدّل شود چنانکه در اسم بی

مشاطه حسن بست پیرایه کل زر باد صبا کره بزلف سنبل
کلرا چو کران شد ز در شبنم کوش آن به که نکوید غم یجد بلبل

مقصود بالتتمثيل لفظ غم است
و تواند بود که این عمل از لوازم **14b** چیزی بمحصول رسد چنانکه در اسم عامر
ز اوج امل آفتابی نمود عیان کشت تأثیر او آنچه بود

تصرف در لفظ امل است

و شاید صورت کفایتی معتبر باشد چنانکه در اسم امان

خوش آنساعت که آن سرو سهی آید بسوی ما

کشاید از سر زلفش خم و دامن کشد بالا

مقصود بالتتمثيل حصول حرف نونست از صورت حرف میم ملکوتی

و شاید که از تشبیه حاصل شود چنانکه در اسم سلیمان

تا فزوده زیب و زینت بر عذار مهوش هست ما را مهر دل با آن دو زاف سر کشت

مقصود بالتتمثيل کشته خواهد بود

اعمال تحصیلی هشت است تنصیص | **15a** و تخصیص و تسمیه و تلمیح و ترادف³²
و اشتراك و کنایه و تصحیف و استعاره و تشبیه و حساب
آما تنصیص و تخصیص عبارت از بعضی است و تخصیص عبارت از تمامی و تعیین امر مذکور
شاید که رسایل تحلیل باشد چنانکه در اسم علی

در راه تو تا مردم از بنده شدی شاکر

شادم که پسندیدی از من عمل آخر

مقصود بالتتمثيل تعیین لفظیست

و چنانکه در اسم هارون

زا هدا روکه از دلم بفسون غم یجد نمیشود بیرون

و چنانکه در اسم امان

بی تو دوش از آه من در یکزمان زیر و بلا سوخت اوج آسمان

³² ترادف: Mt. de:

و چنانکه در اسم امان |

15b آه کردم از غم آن سیمبر شد ز آهم آسمان زیر و زیر

و میتواند بود که متضمن کنایت باشد چنانکه در اسم بابر

در ره عشق دلا مردنت آسان بنمود تاترا صورت آن سرو خرامان بنمود

و شاید که تمامی حروف اسم در یک مقام مندرج باشد و بعضی تعیین پذیرد چنانکه در اسم جانی

قوی که بقید او اسپرند خوشند بر خاک در تو جای گیرند خوشند

جانیت در آن کوی مکر شاهانرا آنها که بران روی سر برند خوشند

و شاید که تعیین در ضمن اصلاح اسم دکت و سکون بحصول رسد چنانکه در اسم بابر

هر که که بر صیغه کل میکنم نظر در یاد عارض تو دلم بی تحملست

تا پر گلست باغ زیادم نمیروی کویا که نقش نام تو بر صفحه گلست |

16a و تواند بود که الفاظ اسم به ترتیب مذکور شود چنانکه در اسم منصور

زلفرا بکشادی ای آرام جان عاقبت کردی زمن صورت نهان

و چنانکه در اسم یاری بیک

بسی کردم سفر در هر دیاری بی کل رویت ولی خالی ندیدم هیچ جا از نام نیکویت

و چنانکه در اسم شبیر

اشک چشم ترمن سوی غرض راهناست بیکسی را که بگوید غرض من دریاست

تسمیه عبارت از آنست که از اسم حرفی مسا خواهند یا از مسمی اسم اراده نمایند اما

قسم اول چنانکه در اسم علاءالدین

تا بردن دین و دل ترا شد آیین شد صرف تو دین و دل عشاق حزین

کس رادل و دین نماند در دور رخت ای عین بلاتویی بالای دل و دین

شاید که بعمل معما بحصول رسد چنانکه در اسم طاهر |

16b نکار میکند مست و من بناله آهی گرفته ام سرره تا کند نکار نکاهی

و قسم دوم که از ³³ مسمی اسم اراده ³⁴ میشود چنانکه در اسم زین

تابدوزد آفتاب از شمع رویش آب و تاب خویش را هر دم نهان میسازد آینه ز آفتاب

مقصود بالتمثیل حرف ز میخواهد بود و چنانکه در اسم دارا ³⁵

کاملانند اهل عشق تمام دلبر هر یکست شهره بنام

و چنانکه در اسم جم

ذکر تو کردند شبی شمعها بی ادبانه بری هر خاص و عام

بین که کشیدند بسر باختن جرم زبانها همه یکیک تمام

³³ Mt. de: اگر

³⁴ Mt. de: اراد

³⁵ Mt. de: درا

تلمیح عبارت است از نشان دادن به حرق یا بیشتر که در جل³⁶ مشهور باشد چنانکه در اسم امام
می‌نهد دل در ره اخلاص بر غم حسود رخ دمام ز آنکه در اخلاص بسیارست سود |

17a در سوره اخلاص حرف لام بسیارست و چنانکه در اسم احمد

دوشینه شب که از اثر پستی سحر کردم دعای خیر هاندم اثر رسید
در ابتداء فاتحه آرام یافت دل وز هرسویش نشان کشاد دگر رسید

و درین عمل کثیر الوقوع ارقام بروج و نجوم است که از اهل تن جیم (تجیم) اعتبار کرده اند
و چنانکه در اسم امیر محمد

ز بس که روز غمت کارگریه یافت رواج دو دیده ام مه من شد بخون دل محتاج
و چنانکه در اسم هاشم

رساندم آه دل بر آفتاب و سوختم او را ز عشق ماه رویان سوختن آموختم او را
و چنانکه در اسم فتحی

درکش خطی از کلك فنا ای عاقل بر حرف خود و راحت دل کن حاصل
از کلك فنا اگر نشان میطلبی دریاب که باشد رقص راحت دل |

17b ماده اسم کلك فنا نشان است و مقصود بالتتمیل اراده ماهست از حرف ا
ترادف و اشتراك آنست که از دو لفظ یا بیشتر که از برای يك معنی وضع کرده باشند لفظی ذکر
کنند و اراده لفظ دگر کنند چنانکه در اسم قاسم

دل از بیمار باشد به که باشم صابر و شاکر

ز خوبان میتوانم یافت چون درمان دل آخر

مقصود بالتتمیل اراده لفظ اسم است از لفظ نام
و چنانکه در اسم صبی

سراسیمه کمر زلف آن مهجین است صبا در تردّد ز بهر همین است
و چنانکه در اسم نجی

ای آفت جان بد لفریزی مارا و ز درد ازل غم تو روزی مارا
از آتش رخساره بر افروختنت چه فایده جز آنکه بسوزی مارا |

18a ماده اسم ترکیب جز آنست و مقصود بالتتمیل اراده مترادف لفظ است
و چنانکه در اسم شهاب

بکشاید خم زلف تو مگر باد صبا کر شود از خم زلفت دل مجروح رها

مقصود بالتتمیل لفظ قراست که از ترکیب حاصل شده

عمل کنایت و آن دو قسم است اول ایراد لفظیست³⁷ و اراده لفظ ذکر بواسطه مفومی موضع
و ز لفظ مراد باشد و لفظ مذکور برای وی وضع نشده باشد چنانکه در اسم عنایت

³⁶ Mt. de: حل

³⁷ Mt. de: ایراده

تماشای رخ بت چشم راهب را نمیشاید چو ناپیاست پیش نقش بت بیهوده می آید
مقصود بالتتمیل لفظ ناست که پینا شده عین خواهد داشت و چنانکه در اسم عمید

مکوکز دیده موج خون دل بیهوده میخیزد |
18b بجای اشک میریزد دمام آنچه میریزد

مقصود بالتتمیل جای اشک است که از آن عین مرادست و درین معما دوجا عمل کنایت ملحوظ شده
و چنانکه در اسم عماد

آتشین روئی که صبح مار³⁸ ... اوست شام
چرخ میخواهم که اورا بهر مادر مدام

و چنانکه در اسم صفی

آقدر ریخته شد گوهر اشکم بزمین
گوهر اشک من آیا ز چه کانتست که نیست
که گذشت از حد و از حصر وزی پایانی
آنچه در دور بود با عددش یکسانی

مقصود بالتتمیل کان اشک است و آنچه در دور با عدد خود یکسانست حرف واوست
دوم ذکر و اراده لفظی دکری واسطه معنی بی آنکه شک دلالت کند اول بر ثانی بطریق تسمیه و تلمیح |
19a با لفظ ثانی موضوع له اول باشد چنانکه در اسم امام

از سیل سرشک بهر توای در ناب
از عبارت کرداب آب کرده مراد است
و چنانکه در اسم بهزاد

بخط و خال مزین شد آرخ چون مه
مقصود بالتتمیل حرف زاست که از ترکیب شنبه حاصل شده و چنانکه در اسم . . .

می ستانند دل ما هر دم
و چنانکه در اسم قیا
دولب او که یکی کشته بهم

نیست دامان کل از باران تم
بممل حسابی هندسه بحصول میرسد
و چنانکه در اسم امین

زمن تاهم دل وهم جان رباید
و چنانکه در اسم شاه |
نکار³⁹ من دو ابروی نماید⁴⁰

19b دمیدم آن صنم کلرخ را
رو کشاده بر من آمد دوش
پیش چشم نکران میخواهم
حالیا نیز چنان⁴¹ میخواهم

و چنانکه در اسم نفس

³⁸ Mt. de: misra' eksiktir.

³⁹ Mt. de. نکاری

⁴⁰ Mt. de: دوا بروی نماید

⁴¹ Mt. de: چنین

از کسی جوی نشسته⁴² همت که برین عالمش هوس نبود
عارف اندرجهان نمی‌کنجد جای سیمرغ در قفس نبود⁴⁸

مقصود بالتمثیل جای سیمرغ است
و چنانکه در اسم صادق

دل و جاترا نشان سازد دمامم چو قاصد تیر اندازد پی هم

در لفظ دوبار تیر انداخته میشود هر يك بنوعی
و چنانکه⁴⁴ در اسم ملک

خوش آن باد خواران که آیند بیرون زخم خانه هر دم برخسار کلکون
و چنانکه در اسم عادل

باز افکنند کدر سوی من آن سرو بناز یخودی داشت دل زار به خود آمدباز |

20a و از قبیل کنایتست توسل باصطلاحات ارباب صناعات چنانکه در اسم علی

دل ز بوی تو تمنای تمتع دارد عمل غیر از آن زلف توقع دارد

باصطلاحات نحوی

و چنانکه در اسم روح

.....⁴⁵ رفع حمایت ز ناسازی بخت دارم شکایت

بسی بیفرارم خوش آروزکاری کز و خط رسد ییجد و بی‌نهایت

اصطلاحات ملحوظ⁴⁶ است که از نهایت خط نقطه اراده نموده اند

و چنانکه در اسم داعی

حال عالم را چه میداند حکیم بشعور کی کشاید دیده ناقص به تحقیق امور

باصطلاح حکماء عالم قدیم است یعنی اول ندارد چنانکه در اسم اوحدی

علامات شرط جنون کرد ظاهر بیای دل ما بمهر تو آخر

مخفی نماند که ترکیب لفظ آمن اراده شده چنانکه در اسم غالب |

20b نکاری اول مجموع خوبان دل صدپاره را بخود بیکر

چه باشد کز دل آشفته دوران نماید شکل اول را مکرر

عمل تصحیف عبارت است از تغییر صورت رقی حرق یا بیشتر یا آنچه صلاحیت آن داشته باشد که از و حرف توان اراده نمود همچو یا باثبات نقطه یا بهر دو و آن بر دو قسم است وضعی و جمعی و تصحیف وضعی آنست که لفظی آورده شود که مفهوم آن مشعر باشد به تغییر صورت رقی بحال تصرف بی تعرض بذکر نقطه چون نقش و صورت و مثال و غیره و جمعی

⁴² Mt. de: kelimesi nokta; TN'ye göre tamamladık. (s. 519).

⁴³ Bu mu'ammâ TN'de de var. (s. 519).

⁴⁴ Mt. de: و چنانکه yoktur: ilâve ettik.

⁴⁵ Mt. de: mısra^c eksiktir.

⁴⁶ Mt. de: ملحوظ

آنکه بی وسیله این الفاظ سیاق کلام را ربغیر صورت دلالتی باشد اما تصحیف وضعی چنانکه⁴⁷
در اسم میرزا

هر دم از باغ بلا تازه کلی میچینم هر طرف می نکریم ماه وشی می بینم
و چنانکه در اسم شاهی |

21a مشو ز سوز دل عاشقان خود غافل

که هست مشعله عشق را فروزنده

سخن زعود مکودم مزن زشمع که نیست

بسان آتش سوزنده هیچ سوزنده

و چنانکه در اسم میر محمود

رخ بمن نموده مهری در دلم ز آن ماه بود

و ه که مهری دل دو چندان شد مرا چون رخ نمود

مقصود بالتثیل تصحیف لفظ رخ نمود است

و چنانکه در اسم بیک

دلهاست کرد چشم تو هر سو کشیده صف

یا از برای مست کبابست هر طرف

و چنانکه در اسم ایاز

بیدلی⁴⁸

که کشیده چو تو سروی بکنار

و چنانکه در اسم حمزه

در زلف تو دلهای اسپرنگران

هستند بجان طالب آندرج دهان

سرکشته زیر خمی هر یک از آن

جوینده آندکه یا بند نشان |

21b و چنانکه در اسم شرف

تراب درکعت شاهان عالی

ماده اسم تکرار لفظ سروش خواهد بود

و چنانکه در اسم تقی

از جفایت بیدلان آشفته اند

مقصود از بی حروف دو حرفی خواهد بود

و چنانکه در اسم گیاه

چراپی ز ما غافل ای ماه بیکر

چو ما بنده⁴⁹ بر خاک این در

⁴⁷ Mt. de: و چنانکه

⁴⁸ Mt. de: misra' eksiktir.

⁴⁹ Mt. de: bir kelime eksiktir.

و چنانکه در اسم قرا

بفصل نو بهاران نیست حیران کل و لاله
ز نقش کوهکن بردار دامان کل و لاله

بحال کوهکی بازست چشم صورت شیرین
ز چشم صورت شیرین میبوش ای بیستون باله

مقصود بالتتمیل نقش فرهادست

و چنانکه در اسم هارون

چو نو بهار رسد گوشه چمن گیرد |

خوش آن که دامن خوبان سیمت گیرد

22a مقصود بالتتمیل تصحیف نو بهار است

و جملی چنانکه در اسم شاه بد

تا خط تراشیدی فرود آن خالهارا حالها
.....⁵⁰ ساده باید تا برو خوشتر نماید خالها

و چنانکه در اسم احمد

چون هلالیم از غمت بهر خدا ای کلمندار
هر دم از ما کوشهای ابرویت پنهان مدار

از ابرو حاجب مرادست⁵¹

و چنانکه⁵² در اسم سراج

خواهند اهل دل بسی ابروی او را در نظر
تا کی نماید سروما آن گوشه ابرو دگر

مقصود بالتتمیل لفظ ماست که بیک لفظ مبدل به حرف یا میشود جهت حصول می (؟) و حرف
سین از مصراع اول بحصول رسد⁵³

و چنانکه⁵⁴ در اسم حسن

که ز شر حش نمی توان زد دم
ز آتش دل شرارها هر دم |

آتشی⁵⁵ دارم از غم عشقت
میکند شرح بعض حال مرا

22b و چنانکه در اسم قربان

با مهر عارضش نرسد ذرّه زیان

هرگز کان میرکه بیایند طالبان

و چنانکه در اسم عزیز

زینت خود شب یلدا کرده
زیر و پا آبله پیدا کرده

نیست آن کوهر انجم که فلك
سمی کرده که بخورشید رسد

⁵⁰ Mt. de : tek heceli bir kelime eksiktir; رخ olabilir.

⁵¹ Mt. de : مرادست

⁵² Mt. de : چنانکه

⁵³ Mt. de : رسده

⁵⁴ Mt. de : چنانکه

⁵⁵ Mt. de : آتش

مقصود بالتتمیل تبدیل حرف راست در لفظ ز بکنار لفظ آبله
و شاید که بر بی واقع شود چنانکه⁵⁶ در اسم تنی

نیست فرقی میانه عشاق
کر تراست دیده پنا
57

استمارت آنست که ذکر لفظی کنند و اراده⁵⁸ حرفی یا بیشتر بواسطه مشابهت در صورت خطی بشرط
شهرت نمایند چنانکه ذهن را | 23a سهولت انتقال نمایند چنانکه⁵⁹ در اسم میر جمال

یار بهر خاطر عشاق تیره روزگار
و چنانکه در اسم امام

ای جمال تو نور دیده عالم
پیش تو قدرمه شکسته دمام

مقصود بالتتمیل لفظ قدرمه شکسته خواهد بود

و شاید که لفظ مشتبه اعمال معنایی بحصول پیوندد⁶⁰ چنانکه⁶¹ در اسم ولی

بهر رهی که سهی سرومن فکننده کدر
نهاده بر قدم دل هزار مهوش سر

مقصود بالتتمیل زلف است که ازان لام اراده شده و زلف از عبارت هزار مهوش سر حاصل شده
و چنانکه در اسم امام

ای خوش آن وقتی که بهر دفع غم
سر به پای او نهد دل دم بدم

مخفی نماید که بعمل حسابی ملحوظ شده از اجتماع دل و داد و یکبار | 23b سرو خواسته شده از
ترکیب لفظ سرو حرف واو و یکبار میم اراده شده از اتصال حرف جا و حرف واو که از مجموع چارده
حاصل شده و چهار ده چهل باشد⁶²

و چنانکه در اسم قرا

دلا اگر نظر اعتبار بکشایی
جهان پرست ز انوار ماه طلعت دوست
مکن تصور آن کز تمامی عالم
نظر بهر چه⁶³ کشی⁶⁴ خالی از مه رخ اوست

و چنانکه در اسم شهاب

ای که آن چهره ندیدی بخط غایه فام
در شب تاریک بین دایره ماه تمام

⁵⁶ Mt. de : و چنانکه

⁵⁷ Mt. de : bu beytin yeri boğtur.

⁵⁸ Mt. de : اراده

⁵⁹ Mt. de : و چنانکه

⁶⁰ Mt. de : پیوند

⁶¹ Mt. de : و چنانکه

⁶² Mt. de : باشد

⁶³ Mt. de : چه

⁶⁴ Mt. de : کسی

و چنانکه در اسم ملك

در مکتب فیض عشق و عقل و دل و جان
کشتند ز ابجد آن سه ساده بی هم
چون طفل شدند مدتی ابجد خوان⁶⁵
خواننده خط مصحف حسن بتان

اعمال حسابی و آن پنج اسلوب است اسلوب حرفی عبارت از آنست | **24a** اشارت بحرفی یا بیشتر
و یا ز ماده عدد آن کنند چنانکه در اسم صدر

خوش آنکه شب تا دم سحر که
و چنانکه در اسم فتحی
شمارم انجم بیاد آنمه

فرده است دل شیفته زرنج خار
مکر کنید حریفان شما رعایت او
نمانده باده صافی ز بهر دفع ملال
بدردمیشود آن شیفته دی خوشحال

و شاید که اسم حاصل شده باشد و از حساب آن اسم ذکر بحصول رسد چنانکه در اسم علی
بامداد اشک کلکون کلک مژگان کرر بود
از دل خود چون حساب نام هر یک خواستم
مدح دلرا نسخه نام بتان سیمبر
سرزد از جمیت آن نامها نام ذکر

مخفی نماند که از دل بال مرادست چون قلب شود باثبات خود لایب خواهد بود شد چون عدد
هر یک صدو دهمیشود | **24b** اسم قیامی توان خواست

اسلوبا سعی و آن عبارت است از ذکر اسم عددی قصد دلالت بر عدد چنانکه در اسم سوار

ز دل بجوکه به باکشت⁶⁶ . . . نظر او⁶⁷
فراز خاک درت دمبدم خوشست سر او

و چنانکه در اسم مهدی

خرم دل آنکس که مه روی تو بیند
وز دهر کشد دامن و مهر تو کزیند

مقصود بالتتمیل ترکیب عبارت ده است
و چنانکه در اسم⁶⁸

مرا ای مونس دلهای پرغم
سه بار تصرف شده یکبار لفظ می سینه را میسوزد آن اشارت باسقاط میم است یکبار از لفظ
لام اسقاط⁶⁹ لفظ لا مرادست

و چنانکه در اسم غزال

صد شکر که آن لاله رخ سیمین بر
رخساره باشقان پاکیزه نظر |

⁶⁵ Mt. de : خان

⁶⁶ Mt. de : بالشت

⁶⁷ Mt. de 3-4 heceli bir iki kelime eksiktir.

⁶⁸ Mt. de ad yeri boştur.

⁶⁹ Mt. de : سقاط

25a از گوشه لاله زار بنمود آخر بر رخم رقیب بدکان بار دگر

از تکرار مصراع ثالث حرف غین و لفظ زال⁷⁰ بحصول میرسد
و چنانکه در اسم میرصدق

آن مهوش عیسی دم خورشید لقا بنمود چورخسار ولب روح فرا
این روشن شده که میرسد عیسی را پیوند با قتاب جوید همه جا

ماده⁶⁶ اسم میرسدعی⁷² خواهد بود

اسلوب انہاری و آن عبارت است از ذکر احوال و اوضاع عددی چنانکه در اسم نجی

بیار کر باشد ولی این بس دوی درد وی
کآید دزون میکده از خم⁷³ ستاند درد می

جنس عدد لفظ تاند خواسته شده
و چنانکه در اسم سراج

زهی جهان شده روشن زیر تو رویت نموده مهرومه از طاقهای ابرویت |

25b اسلوب احصاری و آن عبارتست از آنکه مددودی که حصر آن در عدد معین شده

و مشهور باشد ذکر کنند بوجهی که ذهن انتقال نماید بآن عدد چنانکه⁷⁴ در اسم غالب

توای واعظ سر اسر عیسی از ناپاکی مشرب
بذکر نامهای صانع بی عیب مکشال ب

مقصود بالتمثیل عدد نامهای خداست جل⁷⁵ اسمی که بهزار و یک مشهور است
و چنانکه در اسم مقصود

ای که درد دردشد از دور عشقت حاصلم
چند باشد خال مشکین تو در قصد دلم

از مصراع اول میم اراده شده
و چنانکه در اسم هم

میکم ذکر دهان تو در اوقات نماز رازم اینست روانیست نهان دارم راز

مقصود بالتمثیل اوقات نماز است
و چنانکه در اسم معین |

26a فاسق که صلاح او ندارد بنیاد هرگز نکشاید نظری جز بنیاد

از چشم که سرمایه عمر است آخر درهای جحیم بر رخ خود بکشاد

⁷⁰ Mt. de : ذال

⁷¹ Mt. de : باء

⁷² Mt. de : صدی

⁷³ Mt. de : زخم

⁷⁴ Mt. de : و چنانکه

⁷⁵ Mt. de : چل

از درهای دوزخ هفت مرادست و حصول اسم از لفظ زرست
اسلوب رقمی و آن اشارتست به بعضی ارقام هندسه بوجهی که ذهن انتقال نماید به عددی که
رقم برای اوست چنانکه در اسم ابا بکر

دوش با خون جگر حال دل خود سوی یار من بیدل بنوشتم ز پی هم دوسه بار
مقصود بالتتمیل سه بار از پی هم رقم عدد دو خواهد بود
و چنانکه ⁷⁶ در اسم سهروردی

عرق از ماه طلعت پاک کردی صاف می درکش
که باز از خوی قند در کلشتن شبنم نماید خوش
مقصود بالتتمیل دخول شبن است در لفظ کش
و چنانکه در اسم قرا

دوخال عنبرت بر چهره او دیده ام روزی |
26b ازان هر روز میسوزد مرا داغ جگر سوزی
مقصود بالتتمیل شکل قافست از دو نقطه و یک الف
و چنانکه در اسم نصری

رقم چهره یار از نظر اهل نیاز مدتی بود نهان شکرکه ظاهر شد باز
مقصود بالتتمیل رقم حرف یاست که عبارت نقطه بالای الف است از لفظ نظرکه دور شود
حرف ظ بحرف صاد تبدیل خواهد یافت
و چنانکه در اسم تقی

جز داغ پنهان سوختن در دل ندارم آرزو
تا دیده ام در دل اثر از خالهای روی او
مقصود بالتتمیل الف لفظ تاست که چون دو نقطه لفظ تاکه پہلوی الف آن واقع شده اثر
کند الف بقاف تبدیل خواهد یافت
و چنانکه در اسم صبی

دارند بر عارض بنان پیوسته خال و خط بهم |
27a بر صفحه‌های حسن شان بی نقطه کم دیدم رقم
مقصود بالتتمیل رقم حرف ها و الف است که لفظ صفحه‌های بی نقطه واقع است
اعمال تکمیلی سه است تألیف و اسقاط و قلب
اما تألیف عبارتست ارجاع⁷⁷ کردن الفاظ مترقیه که در مواضع مستتمه و اندراج یافته باشد جهت
ترتیب اسم و لیک منقسم میشود بدو قسم اتصالی و امتزاجی
تألیف اتصالی بهم پیوستن اجزاست بی ظرفیه و مظروفیه

⁷⁶ Mt. de : چنانکه و yoktu ; ilâve ettik.

⁷⁷ Mt. de : ارجع

و امتزاجی آنست اجتماع اجزا بدخول بعضی در بعض حصول یابد
 اما تألیف اتصالی چنانکه در اسم قبول

یاران دل پریشان از رشک چون نمیرد شد سوی او صبا هم تازلف او بکیرد
 مقصود بالتمثیل ترکیب لفظ صد و لفظ بول⁷⁸ خواهد بود بعد حصول بعمل تبدیل
 و چنانکه در اسم غایب |

27b با افسر سلطنت مباش ای دل شاد کازرا نتوان یافت ثبات و بنیاد
 بر افسر لاله ها نظر کن بی هم که بر سر خاکند کهی بر سر باد
 یکبار هزار حاصل میشود و یکبار الف بحصول می پیوندد و یکبار لام اراده شده
 و یکبار عبارت بالف مستفاد شده
 و چنانکه در اسم اشرف
 ای مهر مجو تمکین زین قبه پراختر سر کی شود آسوده در افسر پر کوهی
 و چنانکه در اسم صدر

روز غم ای دل مشو غمگین که هست
 اشک سوی کوی او رهبر ترا
 غم مخورای رهرو از شبهای تار
 ره نما بد غایت اختر ترا

حرف را از اسلوب عربی مستفاد شده
 و چنانکه⁷⁹ در اسم مسافر

شده در کرد راحت گاه جولان
 دمامد افسر خورشید پنهان |

28a و چنانکه در اسم شهریار و اولیا

مایم ز درد عشق و هر دم آبی
 نا برده برون زدیم از⁸⁰ حیرت راهی
 از قید بلا رهایی ما عجبت
 قصد دل ما کرده زهر سو ماهی

و چنانکه در اسم احمد

متصل آن به که نالد عاشق بیصبر و دل
 در دلش چون هست درد بی نهایت متصل

مقصود بالتمثیل تبدیل لامست در لفظ اسم به حرف صاد
 اما تألیف امتزاجی چنانکه در اسم یوسف

⁷⁸ Mt. de : بودل

⁷⁹ Mt. de : چنانکه

⁸⁰ Mt. de : ا

خدنگ 81 اوکه دلرا میکشاید
و چنانکه در اسم نجم
چاشد دمبدم سوی دل آید
صد مصیبت ز کردش کردون
آمده بر سر دل مجنون
و چنانکه در اسم محمد |

28b ای زاهد افسرده بد باده مکو
آثار نکو نامی ازین شیوه مجو
خود را مکن از مذمت می بد نام
در مدح می صاف طلب نام نکو

و چنانکه در اسم علی
تاسحر هر شب ز بیدادیت کارم اضطراب
دیده تا شد منزل آینه ندیدم روی خواب
مقصود بالتشیل اسقاط نون عین است باشارت روی خواب که از آن نوم مرادست
و چنانکه در اسم غنی

پری رویی که خود را کرده بودم در ره او کم
میان دیده جا آخر . . . 82 بگرفت چون مردم

و چنانکه در اسم عماد
زاهد که ندارد خبر از حال کسی
دارد سر منع ما مدام از می ناب
از طعنه او نه ایم خالی نفسی |
با آنکه ز منع ما الم دیده بسی
مقصود بالتشیل حصول داست از ترکیب لفظ دا و حرف لام

و چنانکه 83 در اسم حسن
مهریست ذکر خال لب او بهر ده
و چنانکه در اسم مسیح
نسبتی دارد بطلاق ابروانت در خوشی
و چنانکه در اسم رشید
زین سبب از حد برون محراب دارد دلکشی

هست در دل مقام ماه و شان
مطلب در برون نشان زیشان
و چنانکه در اسم سیف

شد مرادم ز وصال حاصل
یا قتم مهر رخت را در دل

عمل اسقاط و آن عبارتست از عدم اعتبار حرفی یا زیاده از لفظی و جریان این عمل بدو
طریق است عینی و مثل عینی آنست | **29b** که منقوص در ضمن منقوص منه تعیین یافته مساقط شود
چنانکه در اسم عیسی

81 Mt. de : خدنگی

82 Mt. de : iki heceli bir kelime eksiktir.

83 Mt. de : چنانکه و yoktu; biz ilâve ettik.

ترا هر جا که دیده بهر دعوی آمده سویت
شکستی دیده در هر گوشه خورشید از مه رویت

و چنانکه در اسم شریف

دیده ام صد ره پی کسب سعادت هر سحر
سرور انجم بخاک پای تو افکنده سر

و چنانکه در اسم خلف

دوش کز تاب میت⁸⁴ عارض چو آتش بر فروخت
عارض خود عرض کردی خویشان را شمع سوخت

و چنانکه در اسم سمد

در جهان سیل اشک عاشق را سهو کرد آنکه منقطع پنداشت
شمع کر ریخت آنچه داشت ز اشک باز آمد بجایش آنچه نداشت |
30a در شمع آنچه تعلق باشک دارد بواسطه ترادف که دفع است میم و عین خواهد
بود چون ریخته کرد دو نقط نیز باشارت اشک ریخته کرد دو حرف سین خواهد ماند
و آنچه شمع نداشت از دمع دال بود چون همراه عین باز آید مدعا حاصلست
و چنانکه در اسم قباد

بس که هستند واله آن مه دل و دیده ز خود نیند آکه

و چنانکه در اسم آدم

درد دل از همه پنهان کردیم وقت آمد بر او بکشایم⁸⁵
تا فزاید براو مارا قدر الم القلب کتمنا فی الصدر

از الم دا مرادست

و چنانکه⁸⁶ در اسم امام

دوش ساقی ز غم آشفته دلی را برهاند
دردش آتش غم دید برو آب رساند |

30b و چنانکه در اسم عبد

کلرخی کز هجر او بودم ملول میفشاندم اشک چون دیدم رخس
فرحتی ساعه صارت می ما رأیت قطرة من مدمعی

و چنانکه در اسم قباد

ای سروقد لاله رخ حور نژاد ای که بی فزونی ذوق سرور
چون داغ نمی بر جگر هر ناشاد یکداغ نمی بر دل آشفته زیاد⁸⁷

⁸⁴ Mt. de : میست

⁸⁵ Mt. de : bu mısra' mükerrer yazılmıştır.

⁸⁶ Mt. de : چنانکه

⁸⁷ TN'de bu mu'ammâ da vardır. (s. 519).

حصول این اسم از لفظ زیادست
و چنانکه در اسم سوار

بر شادی ما رقیب را رشک فرود
یارب سوز⁸⁸ درون و⁸⁹ بیرون حسود

دی شب که چو شمع جای ما بزم تو بود
من بودم و دل هر دو بهم میگفتیم

مقصود تکرار مصراع ثانیست
و چنانکه در اسم حمزه

خوش آنکه دیده بی رخ خود حال عاشقان |

31a عارض کشاده رحم نموده همان زمان

مقصود اسقاط روی رحم است و تبدیل مان زمان
و چنانکه در اسم بهرام

میشود از دیدن رخسار او عالم خراب
یعنی آفتاب بنماید یکبار با آفتاب شهر شود و یکبار
روی لام با نقاب شود

و چنانکه در اسم حسین

از پرتو عکس روی آن غنچه دهان
غافل مشو از روی حییی که بهست
جو⁹⁰ دلشده ایست واقف هر راز نهان
هر ذره عکس او ز نقد دو جهان

لفظ جهان بمعنی جهنده واقع است جهت اشارت اسقاط
و چنانکه در اسم حسن

بده انصاف یارب تا یکی ساقی ازین محفل
بدرد می پیایی خاکسار از ترا بسوزد دل

تکرار خاکسار از ترا دخل تمام است
و چنانکه در اسم اختیار |

در دام غم و درد گرفتار آخر
انداخته اند دور از آن یار آخر

31b ای دلشده ایم زار و افکار آخر
مارا بهزار حیل و مکر و حسد

و چنانکه در اسم مهدی

صدخانه دل شدست و روانه ازو
خوبان پری رو همه دیوانه ازو

آن ماه که کشته ایم افسانه ازو
دیوانه ز خوبان پری رو ما هم

بکنایت اسقاط حرف ها از لفظ همه شده
و چنانکه در اسم حیدر

یافت ز اندیشه مردن نجات
در ظلماتست چو آب حیات

ای که بدور لب لعل تو دل
نیست عجب شهد لب ز بر خط

⁸⁸ Mt. de: سوزد

⁸⁹ Mt. de: و yoktu; biz ekledik.

⁹⁰ Mt. de: هو

حرف الف و تا بلفظ در تبدیل خواهد یافت
و چنانکه⁹¹ در اسم آدم

از وفاتکشد دربر روی ما

آمد آن بیدرد آخر سوی ما

استخراج اسم از مصراع اول شده
و چنانکه در اسم هابل |

32a در کل این باغ میدایم بوی رحم نیست

نیست درد از ما نهان ای بلبل این تکرار چیست

از درد لفظ خواسته شده از اتصال بلفظ ما نهان لفظ دامان هان بحصول میرسد
و در منع تکرار لفظ بلبل باقی اسم حاصل میشود
و چنانکه در اسم⁹²

نکوکن درسیاهی قطره‌های آب حیوانرا

بژر جمد زلف اطراف لب خوی کرده جانانرا

و چنانکه در اسم ظاهر

کردیم میل‌کوه و بیابان و ترک شهر
مارا طلب کنید از آن بیدلان دهر

تا در هوای صحبت مجنون و کوهکن
در سیرکوه و⁹³ دشت اگر بی‌نشان شویم

از دهر آنچه میانه ندارد معلوم است

و چنانکه در اسم بها

32b پروانه آن شمع بتان شد خورشید
در سایه چو ذره نهان شد خورشید⁹⁴

با آنکه چراغ آسمان شد خورشید
هر جا که فکند سایه سروقد او |

ماده اسم لفظ در سایه خواهد بود

و چنانکه در اسم شاه

وین نیست خلاف نزد صاحب خردان
هر چندکه عقل نیست خواهنده آن

دل طالب راحتست در قید جهان
در سایه خورشید نشان می طلبد

اراده حرف یا شده از عبارت هر چندکه عقل

و چنانکه در اسم ضیا

هان یکدل زار با او گذاشت

فلك از فضولی ستد آنچه داشت

و او حرف عطف است

و چنانکه در اسم ولی

ضعف دل کس را نشد هرگز دواپی ز آن دهان
دارد فضولی زین سبب ضعف دل یخود نهان

⁹¹ Mt. de : چنانکه

⁹² Burada olduğu gibi . . . ile gösterilen yerlerde adlar yazılmamıştır.

⁹³ Mt. de : yokur ; biz ilâve ettik.

⁹⁴ Mt. de : mısra'ların sırası 1, 3, 2, 4 olarak yazılı idi ; düzelttik.

از قلب ضعف پیدا اراده شده
و چنانکه در اسم ولد

سوی آنخاک در منای ره میسند ای همدم |
33a که گردد غرقه با اشک فضولی خاک آن در هم

و چنانکه در اسم شاه

رخ تمیکردند از سنک جفای دلبران
وفای دلبران را معدوم تصور باید کرد
و چنانکه در اسم امین

از ازل صیقل عشق تو کشود
ما اسیر تونه امروز شدیم

و چنانکه در اسم امین

مایل آینه هر ساعت پی تزیین مباش
مقصود آنست که لام و عین خود را نه بینند
و چنانکه ⁹⁵ در اسم قوام

نمی بر آمد اورا تا دامن قیامت
صید دل فضولی کردی بسرو قامت

و چنانکه در اسم علا |

علمها از پی دفع المها
ز عالم نیست گردد آن علمها

33b ز دود دل شب از هجر تو دارم

عیان کن آفتاب رخ که باشد

عمل اسقاط و تبدیل معمول شده

و چنانکه در اسم اخی

دل بخاک دراو بسته خوش است
در لفظ اهل اخلاص تمامی حروف غیر خا از سوره اخلاص است

اهل اخلاص ز خود رست خوش است

و چنانکه در اسم علا

آسمان آتش رخساره او می افروخت
دیده پیش ⁹⁷ از همه ز آنست که پیش از همه سوخت

اندران دم که پی سوختن اهل وفا

... ⁹⁶ عارض آنماه دل بی سرو پا

لفظ لمه ماده اسم است

عمل قلب و آن عبارتست از تغییر ترکیب حروف با کلمات جهت حصول مقصد و درین
عمل اگر ترکیب منقلب گردد قلب کلی خوانند و الا قلب بعضی گویند | **34a** و اگر تغییر
در ترتیب کلمات باشد قلب کلی گویند و در هر یکی از اقسام ثلاثه اگر لفظی آورده شود که

⁹⁵ Mt. de : چنانکه

⁹⁶ Mt. de : üç heceli bir iki kelime aksiktir ; از ölabilir سوختن

⁹⁷ Mt. de : بیش

مفهوم آن شعر باشد به تغییر ترتیب چون ⁹⁸ لفظ دور و قلب و عکس و غیره آنرا قلب وصفی خوانند اگر بی توصل این الفاظ سیات کلام اراده نمایند قلب کلی جمعی گویند
 اما قلب کلی وصفی ⁹⁹ چنانکه در اسم نبی

شد از تو آه دل و آب دیده حاصل ما
 ترسمی کن و بنکر بدیده و دل ما
 مقصود بالتمثیل لفظ بنکر بدیده است که چون ترکیب یابد بنکر دیده خواهد شد
 و قلب بعضی چنانکه در اسم میر ادبم

مارا ز بیداد می و پرانه باشد ملک دل
 مقصود بالتمثیل زیر و زبر شدن لفظ مه است

و قلب جمعی | **34b** چنانکه ¹⁰⁰ در اسم غالب

مارا چه کونه باشد بی روی یار دلخوش
 بی کل همیشه دارد بلبل دل مشوش

و چنانکه در اسم مراد

کر به پرسد محنت و درد غم را دلستان
 و شاید که بطریق حساسی باشد چنانکه در اسم غریب

یار را کرچه من وفا دارم
 دمبدم از من اجتنابش بین

و قلب بعضی و وصفی چنانکه در اسم شیخم

مکن خود را به قول حشو کویا
 و چنانکه در اسم قباد
 خامه دلرا مکن ای سیمبر

و از نوادر این قسمت که سه کله علی الترتیب منقلب گردد | **35a** چنانکه در اسم فارابی ¹⁰¹

مرا از رقیب ار دو صد نامه آید
 و ر آن بیوفا آخر نامهارا
 نسازیم مضمون باحباب شایع
 بخواهد بخوانیم بر عکس واقع

و چنانکه در اسم خالد

می نمود آتماه دایم زلف بر بالای خال
 اعمال تزیینی شش است تحریک و تسکین و تشدید و تخفیف و مدّ و قصر و اظهار و اسرار
 و معروف و مجهول و ترفیق و تفخیم ¹⁰²

اما تحریک و تسکین از آنست که حروف ساکن را حرکت دهند و متحرک را تسکین دهند چنانکه در اسم حسن

ز دوران مخالف حال ما بسیار مشکل شد
 شدیم از طمن دشمن تنگدل امید آن داریم
 مگر ساقی بجم می کند حل مشکل مارا
 که حسن دلکشای دوست بکشاید دل مارا |

⁹⁸ Mt. de : چون

⁹⁹ Mt. de : وضو

¹⁰⁰ Mt. de : وچنانکه

¹⁰¹ Mt. de : فارابی

¹⁰² Mt. de : تفخیم و ترفیق yoktu ; biz ekledik.

35b و چنانکه در اسم ولد

بشود کام دل ما حاصل
هست امید که بکشاید دل

چه شود که ز کل رخسارت
بلبل بی سر و پارا از کل

تسکین چنانکه در اسم شکری

بصبر و قرارست ندارد تمکین
پیش آر و بده بردل مسکین تسکین

دور از لب لعلت دل زار مسکین
ای لب شکر آن لب شکر ریخت را

و چنانکه در اسم علی

روی از کوی خرد تافته ام
خویش را زیروزر یافته ام

روزگارست بتوفیق جنون
دیده ام یخودی زان لب لعل

یعنی زیروزر زیروزر را

و چنانکه در اسم صدر

بده آرام دل که در بدست |

رحم بر حال چشم کن که ترست

36a و تخفیف و تشدید چنانکه در اسم عباس

برق آهم به هفت چرخ رسید
فلك هفتمین بر آتش دید

دی شب از هجر آفتاب رخت
شام تا صبح سیر اختر را

و چنانکه در اسم علا

صد عقد کهر نهفته در دیده ما
قلا شازرا نهفته راهی بنما

در پرده رخت از عرق ای ماه لقا
بکشای رخ ماه و سوی عقد کهر

در مصراع اول اشارت به حرکت قافست و اسقاط دال و تصرف در مصراع ثانیست
به ترکیب بعضی در بعضی

مد و قصر چنانکه در اسم آدم

کند روز مارا چو شهبای تار
دمادم فروکش بر آن رخ مدار |

مه من سر زلف تو تابکی
ز بهر خدا آن سر زلف را

36b و چنانکه در اسم احمد

آنکه پیوند باو کرده بسوزد فی الحال

آمد آن شمع که سازد دل مارا پامال
و اظهار و اسرار چنانکه در اسم قراجه

سودای سمن بر آن بجانم آورد
اما بزبان نمیتوانم آورد

اندیشه خوبان بفغانم آورد
از ماه جبینان غم یخدارم

لفظ از ماه جبین را باعتبار ثنائیه مکرر خواسته حوه (۴) ¹⁰⁸

معروف ¹⁰⁴ و مجهول چنانکه در اسم شیر

¹⁰⁸ Anliyamadik.

¹⁰⁴ Mt. de : مصروف :

همه کس مضطرب از فرقت یارست در عالم
کسی کورا بخود پیوست گردد اضطرابش کم
از اضطراب حدت حرکت مرادست
و چنانکه در اسم پری

دل ارگوید سخن از پا و سر بی پاور بادا |
37a برد کر نام هر یک اضطرابش بیشتر بادا

ترقیق¹⁰⁵ و تفخیم چنانکه در اسم چاکر
دل کرچه دو بر مدتی با تک¹⁰⁶ و پو¹⁰⁷
محروم ز عقد های زلفت هر سو¹⁰⁷
چاکر د نهفته عاقبت در زلفت
هر عقد که بود کرد پیوند باو

از عقد زنو دو نقطه مرادست
و چنانکه در اسم یادگار

چون شدم عاشق کناره جستم¹⁰⁸ از یار و دیار
خفتی در یافتم فی الجمله در آغاز کار

از کناره یار و دیار حرف یا و حرف دال مکسور اراده شده
و چنانکه¹⁰⁹ در اسم کریمی

کریمی شوقست خاص و عام را زآن مه تمام خاص بود اوّل بما ذکر لب او گشت عام |
37b حرف کاف خاص عجم است چون عام شود مقصود حاصل است
و چنانکه در اسم پادشاه

پیش آن در روی دل هر دم نهم بر خاک راه
افسر بختم بیارایم بدر عزّ و جاه

تکرار روی دل دخل دارد و از درّ عزّ و جاه دو نقطه مرادست
و چنانکه در اسم نجی

مکنذار شود کار فضولی در هم
بر هر چه نباید بکش از عفو قلم

یارب بتوجه ملاهی هر دم
پیراست ز نادانی ازین گونه رقم
لفظ نادانی تحلیل یافته |

خم

م

¹⁰⁵ Mt. de: تعریف

¹⁰⁶ Mt. de: بوی idi; 4 üneü mısra'ın kafiyesine göre düzelttik.

¹⁰⁷ Mt. de: سوی idi; bunu da 4 üncü mısra'ın kafiyesine göre tashih ettik.

¹⁰⁸ Mt. de: جسم

¹⁰⁹ Mt. de: چنانکه

Not — Yazımızın başlangıç kısmı basılıp bittikten sonra :

a) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi asistanlarından Dr. Abdülkadir Karahanlı'nın Fuzûlî üzerine 20 formalık bir eser hazırladığını, eserin baskı işinin bittiğini duyduk.

b) Konya'da Hz. Mevlânâ Türbesi'ndeki Müze'nin kütübhânesinde 2633 Nr. da kayıtlı Mecmû'a içinde (89 a — 96 a) Risâle-i Mevlânâ Fuzûlî 'alayhi'r-rahmah رسالة مولانا فضولى عليه الرحمه adıyla bir risâle bulunduğunu gördük. Bu risâle, Fuzûlî'nin bildiğimiz eserlerinin dışındadır. Sıhhat ve âdiyet derecesini tedkikle meşgulüz. Bu mecmû'ayı başka bir etüdü için getirtmiş olan Doçent Dr. Mehmed Altay Köymen'e dolayısıyla teşekkür ederiz.

c) Haftalık *Güzel İstanbul Gazetesi*'nin (1949) Fuzûlî'ye dâir bir musâhabe serisi neşrettiğini öğrendik. Bu yazı, bilinen şeylerin musâhabe çerçevesinde tekrârından ibârettir.

ç) Üstâd İsmâil Habîb Sevük'ün Fuzûlî'ye dâir *Şâir ve Hükümdâr* başlıklı stylistique bir yazısını zevkle okuduk. (*Cumhuriyet Gazetesi*, 25. IV. 1949).

FUZÛLÎS RAETSELSAMMLUNG

(Zusammenfassung)

Mit dieser Untersuchung mache ich die in persischer Sprache abgefasste *Raetselsammlung Fuzûlîs* (? - 1556), des lyrischen Genies der türkischen Literatur, der wissenschaftlichen Welt zum ersten Male bekannt. Angesichts dieser Behauptung könnte vielleicht der Einwand erhoben werden, dass dieses Werk in den massgeblichen Quellen bereits genügend zitiert worden sei. Ein solcher Einwand bestünde auch zu recht, denn fast alle wissenschaftlich - literarischen Quellen sprachen schon immer von einer so betitelten Sammlung, allerdings ohne auf ihren Inhalt naeher eingehen zu können oder etwa darüber eine kritisch - analytische Meinung aeussern zu dürfen. Der Grund dieser Zurückhaltung dürfte wohl in der Hauptsache darin zu suchen sein, dass der für eine Analyse erforderliche Text bisher noch nicht vorlag.

Der weitbekannte türkische Wissenschaftler Professor Dr. Fuad Köprülü hatte u. a. auch dieser Sammlung die ihr gebührende Beachtung geschenkt und in seinen verschiedenen Werken ¹ und Aufsätzen erwähnt, dass eine handschriftliche Ausgabe dieser Sammlung sich in der Emîrî Efendi - Abteilung der Fâtih Millet - Bibliothek zu Istanbul befinde ². Unsere Nachforschungen aber haben leider zu dem Ergebnis geführt, dass hier ein Irrtum vorliegen müsse. Bei dieser Gelegenheit haben wir es für unsere Pflicht gehalten, auch die Kataloge der berühmtesten Bibliotheken Europas gründlich durchzusehen, wiederum ohne Erfolg.

Vom Vorhandensein dieser Sammlung erfuhren wir erst von dem russischen Wissenschaftler Berthels, der in einem Aufsatz ³ angab, dass eine handschriftliche Ausgabe dieser Sammlung sich berits in der Bibliothek des Leningrader Orient - Instituts, und zwar unter der *Fuzûlî Külliyyâtı* befinde.

Im Jahre 1944 wurde in dem Türkischen Ministerium für Notionale Erziehung eine Kommission gebildet, welche das Ziel verfolgte, seamtliche Werke Fuzûlîs in druckfertigen Zustand zu setzen. Wir unternahmen bei dieser Gelegenheit den Versuch, sowohl die Photokopie dieser Sammlung als auch die des *Maṭlaʿ-ul-î'tikâds*, welches nach Berthels

¹ Fuad Köprülü, *Fuzûlî-Hayâtı ve Eserleri*, İstanbul 1924.

Fuad Köprülü, *Azerî Edebiyâtına Aid İlk Tedkikler*, Bakü 1925.

² Fuad Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*, XXXVII. Fasikül, Fuzûlî-Artikel, S. 696.

³ Berthels, *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS*, classe des Humanité, 1930, Nr. 5. S. 297-306.

Angabe ebenfalls unter der selben *Külliyât* zu finden sei, nach der Türkei kommen zu lassen. Der damalige russische Botschafter in Ankara versprach dazu seine volle Unterstützung. Unser Wunsch konnte aber leider nicht in Erfüllung gehen, weil inzwischen eine Trübung in den politischen Beziehungen eingetreten war.

Als wir in der Zwischenzeit damit beschäftigt waren, saemtliche Kataloge der türkischen Bibliotheken einer gründlicheren Durchsicht zu unterziehen, konnten wir mit Freude feststellen, dass eine handschriftliche Ausgabe der *Raetselsammlung Fuzûlis* unter den Büchern der Eşref Zâde-Abteilung der Allgemeinen Stadtbibliothek von Bursa verzeichnet war. Das Werk ist in den Katalog mit der Nummer 19/1241 eingetragen. Da aber zu jener Zeit die seltenen handschriftlichen Werke unserer Bibliotheken wegen drohenden Krieges in einem sichereren Ort Mittelanatoliens untergebracht waren, so waren wir gezwungen, bis zum Ende des Krieges zu warten, um daran eine kritisch-analytische Arbeit vorzunehmen.

Fuzûlis Raetselsammlung ist in persischer Sprache abgefasst. Enthält kein Datum. Folglich kann nicht mit Sicherheit festgestellt werden, wann sie abgeschrieben worden ist. Mit grosser Wahrscheinlichkeit ist aber anzunehmen, dass es kurz nach dem Tode Fuzûlis und zwar etwa im XVII. Jahrhundert n. Chr. (Hier XI. Jahrhundert) erfolgt ist. Die Schriftform ist Ta'liq. Ihr Haţţâţ (Schreibekünstler) ist unbekannt. Das Anfangsblatt ist mit Tezhîb geschmückt. Die Sorte des Papiere ist Âbâdî. Die Sammlung besteht aus 37 Blättern (1 b - 37 b). Jede Seite enthält 11 Zeilen. Das Format ist 20,5 X 10,5-13,3 X 8,2 cm. Trotz mancher Abschreibefehler, die die Sammlung aufzuweisen hat, ist der Text zuverlaessig.

Die ersten Beispiele aus Fuzûlis persischer Raetseldichtung verdanken wir dem Werke *Tezkire-i Naşrâbâdî*⁴. Hamîd Araslı war es aber, der zum ersten Male die *Raetseldichtung Fuzûlis* einer kritisch-analytischen Untersuchung unterzog⁵. In seiner Untersuchung beschrieb er den Inhalt der von Berthels angegebenen Raetselsammlung, welche wie bereits erwaeht, sich in der Bibliothek des Leningrader Orient-Instituts, und zwar unter der *Fuzûli Külliyyâtı* befinden soll. Auch die in der gleichen *Külliyât* befindliche, aus 40 Dichtungen bestehende und in türkischer Sprache abgefasste Raetselsammlung verdankt ihre Veröffentlichung dem selben Autor. Diese Dichtungen, die wir in dieser Untersuchung genau wiedergeben, sind in der von uns gefundenen Ausgabe der persischen Raetselsammlung natürlich nicht enthalten. Sie sind jedoch in einer anderen handschriftlichen Sammlung vorhanden, die unter den handschriftlichen Werken der Istanbuler Universitaetsbibliothek mit der

⁴ *Tezkire-i Naşrâbâdî*, Teheran, 1317, s. 496, 519.

⁵ Hamîd Araslı, *Azerbaycan Edebiyat Mecmûası*, Bakü, 1946, Nr. 1, S. 27-34.

Nummer 5548 registriert ist. Ein Vergleich mit dem von Hamîd Araslı veröffentlichten Texte ergab, dass beide genau übereinstimmen.

Nunmehr kann mit Sicherheit festgestellt werden, dass von Fuzûlîs persischer Raetselsammlung und türkischer Raetseldichtung je zwei, im ganzen also vier Exemplare existieren. Zwei von diesen befinden sich in Leningrad und die übrigen in der Türkei. Da unter den gegenwaertigen Verhaeltnissen nicht die Möglichkeit besteht, die Leningrader Exemplare kommen zu lassen, so erscheint es notwendig, die in der Türkei befindlichen Exemplare zu veröffentlichen.

Es waere völlig verfehlt, die Raetseldichtung im allgemeinen als Ausdrucksform eines aesthetischen Enthusiasmus oder dichterischen Dranges zu bezeichnen. Sie muss vielmehr als Schöpfung höherer Taetigkeit des Geistes aufgefasst werden. Sie zu begreifen und zu bewerten ist eine Frage des geistigen Niveaus. Nach der Einführung der lateinischen Buchstaben in der Türkei ist es nicht mehr möglich, die Raetseldichtung neu zu beleben. Für diejenigen aber, welche die türkische Literatur in ihrem geschichtlichen Werdegang zu studieren beabsichtigen, ist es unbedingt notwendig, die Technik der Raetseldichtung zu beherrschen, zumindestens aber zu verstehen⁶. Diese Notwendigkeit wird umso dringlicher, wenn man versucht, einen Dichter wie Fuzûlî zu begreifen oder zu bewerten. Andererseits Raetseldichtungen grosser Meister, wie Fuzûlî einer war⁷, behalten immer den dichterischen und geistigen Sinn und Wert, gleichgültig in welcher Sprache sie niedergelegt sind. Aus dem vorangegangenen Texte wird dies klar zu ersehen sein. Dass die Raetselform in der Dichtung "von der literarischen Kunst aus minderwertig," sei, ist als eine absurde Behauptung abzulehnen.

B. Z. E.

⁶ In unserem demnaechst erscheinenden Werke (Raetseldichtung und ihre Dichter) haben wir die Raetseltechnik eingehend behandelt.

⁷ Es ist durchaus möglich, dass Fuzûlî ausser diesen erwachten noch andere Raetseldichtungen in türkischer, persischer und vielleicht auch in arabischer Sprache schrieb.